

Μητρ. Ναυπάκτου Ιερόθεος: Η Εκκλησία στην Τουρκοκρατία και την Εθνεγερσία

/ [Ελλάδα 1821 - 2021](#)

Το έτος που διερχόμαστε, δηλαδή το 2021, εορτάζουμε την επέτειο των 200 ετών από την Επανάσταση του 1821 και έχουν προσδιοριστεί πολλές εκδηλώσεις από την Ιερά Σύνοδο και από την Πολιτεία, για να μελετηθούν όλες οι πλευρές της σημαντικής αυτής Επανάστασεως.

Σύμφωνα με τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιερόθεο, **μια σοβαρή πλευρά του ζητήματος είναι η προσφορά της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, που κράτησε αναμμένη την δάδα της Ελληνορθόδοξης Παράδοσης, αλλά και η προσφορά της κατά την διάρκεια της Επανάστασεως και μετά από αυτήν.**

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «δεν μπορούν να ερμηνευθούν τα γεγονότα του 1821, εάν δεν τα συσχετίσουμε με την «Πονεμένη Ρωμηοσύνη», όπως έλεγε ο αείμνηστος Φώτης Κόντογλου, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

Κατά την Τουρκοκρατία, που ήταν μια μεγάλη δοκιμασία για τους Ορθοδόξους Χριστιανούς, διαφυλάχθηκε η ορθόδοξη πίστη, γιατί οι Χριστιανοί στηρίχθηκαν στις πνευματικές τους δυνάμεις, όπως αυτές είχαν αναπτυχθεί και καλλιεργηθεί

τους προηγούμενους αιώνες.

Στο παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο του Σεβασμιωτάτου με τίτλο: «Παλαιά καί Νέα Ρώμη» θα εντοπισθούν μερικοί ουσιαστικοί παράγοντες που συνετέλεσαν στην διατήρηση της αυτοσυνειδησίας και της ταυτότητας του Γένους.

Στη συνέχεια θα τονισθούν μερικά ενδιαφέροντα σημεία, που πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας για να ερμηνεύσουμε τα θέματα αυτά, όπως η Εθναρχούσα Εκκλησία, οι άγιοι και τα μοναστικά κέντρα, η παιδεία, η «Ελληνική Νομαρχία», οι Νεομάρτυρες, οι φιλοκαλικοί Πατέρες – Κολλυβάδες, και η Εθνεγερσία του 1821».

1. Ἡ Ἐθναρχοῦσα Ἐκκλησία

Μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Ὄθωμανούς, ἄρχισε μιά νέα περίοδος στήν μέχρι τότε Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία. Ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητής, κατά τόν Ranciman, γνώριζε πολύ καλά τό τί προβλήματα καί δυσარέσκειες εἶχε δημιουργήσει ἡ προσπάθεια μερικῶν δυτικοφρόνων νά ἐπιβληθῇ ἡ ἔνωση τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν μέ τήν Ρώμη καί γι' αὐτό ἀνεζήτησε νά βρῇ τόν Γεώργιο-Γεννάδιο Σχολάριο, πού εἶχε ἀποσυρθῇ σέ Μονή καί ὁ ὁποῖος ἐξέφραζε τήν ὁμάδα τῶν ἀνθενωτικῶν καί τόν ἔπεισε νά δεχθῇ νά ἐκλεγῇ Πατριάρχης. Ἡ ἐνθρόνισή του ἔγινε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1454 καί ὁ Μωάμεθ τοῦ δώρισε ἕναν καινούριο σταυρό, τόν περιέβαλε μέ τά ἐμβλήματα καί τοῦ εἶπε: «Ἔσο Πατριάρχης μέ καλή τύχη καί νά εἶσαι βέβαιος γιά τήν φιλία μας, καί γιά ὅλα τά προνόμια πού εἶχαν οἱ Πατριάρχες πρίν ἀπό σένα». Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος ἀνέλαβε νά σηκώσει ἕναν μεγάλο σταυρό κατά τά ἐπόμενα χρόνια.

Ὁ Μωάμεθ ἐπέβαλε στό Ὄθωμανικό κράτος τό σύστημα τῶν μιλέτ, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο κάθε ἔθνος θά ἀσκοῦσε μιά διοίκηση, ὅπως τό ἐπιβάλλει ἡ θρησκεία του. Ἔτσι, ὁ Πατριάρχης θεωρήθηκε Ἐθναρχης, ἀρχηγός τοῦ ρωμαϊκοῦ μιλιέτ. Τά Πατριαρχικά δικαστήρια εἶχαν δικαιοδοσία σέ ὅλες τίς ὑποθέσεις πού ἀφοροῦσαν τούς Ρωμηούς, ἤτοι τούς γάμους, τά διαζύγια, τίς ἐπιτροπείες τῶν ἀνηλίκων, τίς διαθῆκες καί τούς διαδόχους, ἐκδίκαζαν ἐμπορικές ὑποθέσεις ἄν οἱ διάδικοι ἦταν ὀρθόδοξοι. Δηλαδή, «τά πατριαρχικά δικαστήρια ἀπένεμαν δικαιοσύνη σύμφωνα μέ τόν κανονικό νόμο τῶν Βυζαντινῶν καί μέ τό ἀστικό καί ἐθιμικό βυζαντινό δίκαιο».

Ὁ Charles Frazee γράφει ὅτι ἡ ὁργάνωση τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τῶν Χριστιανῶν μέσα στήν κοινωνική καί πολιτική διάρθρωση τοῦ Ὄθωμανισμοῦ ἔγινε βάσει τοῦ ἰσλαμικοῦ δικαίου καί τῆς ἰσλαμικῆς παράδοσης, ὁπότε «οἱ Χριστιανοί θά ἀποτελοῦσαν ἕνα μιλέτ, ἕνα “ἔθνος” ὑπό τή θρησκευτική καί πολιτική διοίκηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τους ἡγετῶν». Μέ αὐτόν τόν τρόπο ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δέν ἦταν μόνον θρησκευτικός ἡγέτης ὅλων τῶν Ὀρθοδόξων,

αλλά και «ή κεφαλή του ἔθνους», δηλαδή ἕνας μιλέτ-μπασί, ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος ἐνώπιον τοῦ Σουλτάνου. Ἀκόμη, πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι οἱ Κληρικοί καί λαϊκοί πού ἀσκοῦσαν τά ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα προέρχονταν ἀπό τήν ἐλληνική κοινότητα τῆς πρωτεύουσας πού εἶχε συγκεντρωθῇ στό Φανάρι, ἐξ οὗ καί ὀνομάσθηκαν Φαναριῶτες. Ἡ δύναμη τῶν Φαναριωτῶν πού ἄρχισε τόν 16ο αἰῶνα, ἀναπτύχθηκε ἀκόμη περισσότερο στήν συνέχεια καί αὐτοί ἀπέκτησαν παντοδυναμία τόν 18ο αἰῶνα. Αὐτό εἶχε σχέση καί μέ τήν «αὐξανόμενη ἐλληνοποίηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στά Βαλκάνια», ὅπως τό βλέπουμε κυρίως στίς Παραδουνάβειες Ἡγεμονίες.

Ὁ Gerhard Podskalsky (Γκέρχαντ Ποντσκάλσκυ) στό ἔργο του μέ τίτλο Ἡ ἐλληνική θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, γράφει ὅτι ὁ Σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ (Μωάμεθ ὁ Πορθητής) καθιέρωσε νέο νομικό καθεστῶς, τό ὁποῖο οὐσιαστικά δέν ἄλλαξαν οἱ μετέπειτα Σουλτάνοι μέχρι τόν 19ο αἰῶνα, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἀντιμετώπισε τήν Ἐκκλησία ὡς διάδοχο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καί τῆς ἀνεγνώρισε «τήν νομική θέση θρησκευτικῆς κοινότητας». Βεβαίως, «πολλά μέτρα τοῦ κράτους δέν ἐπέτρεπαν στούς Ἕλληνες νά λησμονήσουν τή θέση τους ὡς λαοῦ ὑποτελοῦς».

Σημαντικές πληροφορίες γιά τό πῶς ζοῦσαν οἱ Ρωμηοί κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ὑπό τήν πνευματική καθοδήγηση καί διοίκηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί γενικά τῆς Ἐκκλησίας, μᾶς δίνει ὁ Καθηγητής π. Γεώργιος Μεταλληνός στό βιβλίο του μέ τίτλο Τουρκοκρατία καί ὑπότιτλο Οἱ Ἕλληνες στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία. Στό βιβλίο αὐτό βλέπουμε ἀναλυτικά τήν μεγάλη ἀξία τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Σώματος, τῶν Ἐνοριῶν καί τῶν Ἱερῶν Μονῶν στήν ζωή τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν, τήν πολιτική δράση τῶν Φαναριωτῶν, τήν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας μέ πρωτοβουλία τῆς Ἐκκλησίας, τό πρόβλημα τοῦ ἐξισλαμισμοῦ καί τήν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας σέ αὐτό καί γενικά τό πῶς ἡ Ρωμανία ἐπιβίωσε μέ τήν συμπαράσταση καί τήν πνευματική βοήθεια πού προσέφερε ἡ Ἐκκλησία.

Μέσα στά πλαίσια αὐτά τῆς ἐθναρχίας λειτουργοῦσαν οἱ Ρωμηοί καί κέντρο τῆς ρωμαϊκῆς κοινότητας ἦταν ἡ Ἐκκλησία μέ τόν Ἐπίσκοπό της.

Ἄν διαβάση κανεῖς τούς Κανονισμούς μέ τούς ὁποίους διοικοῦνταν οἱ κατά τόπους Δημογεροντίες στίς τουρκοκρατούμενες περιοχές, ἰδίως μετά τόν 17ο αἰῶνα, θά διαπιστώσῃ τήν μεγάλη προσφορά τῶν Ἐπισκόπων στήν ὅλη διοικητική διάρθρωση τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν.

Ἐχῶ μελετήσῃ διεξοδικά καί ἔχῃ ἀναλύσῃ τόν Κανονισμό λειτουργίας τῆς Δημογεροντίας τῶν Βοδενῶν (Ἐδέσσης) καί διεπίστῳσα τήν θέση πού κατεῖχε ὁ Μητροπολίτης στήν διοίκηση, τήν παιδεία καί τήν ὅλη λειτουργία της. Ὁ Καθηγητής Χαράλαμπος Παπαστάθης δημοσίευσε τέτοιους Κανονισμούς, στούς

όποιους φαίνεται ότι κέντρο της κοινότητας των Ρωμηών ήταν ο Επίσκοπος και ή όλη οργανωτική δομή είχε κέντρο την Έκκλησία. Μάλιστα γράφει ο ίδιος συμπερασματικά:

«Κύτταρο της συλλογικής δράσης ήταν ή ένορία-κοινότητα· οί κοινοτικές αρχές του αναδεικνύονταν μέ ψηφοφορία και είχαν επικεφαλής τόν επιχώριο επίσκοπο, δημιουργώντας έτσι τή γέφυρα ανάμεσα στή βυζαντινή μας παράδοση, πού εκφραζόταν στό πολιτικό-εθνικό πεδίο μέ τή Μεγάλη Ίδέα, και στά δημοκρατικά ιδεώδη της δεύτερης πεντηκονταετίας του εύρωπαϊκού 19ου αιώνα· συνάμα συνιστούσαν τό ιδανικώτερο, μέ τά μέτρα πάντοτε της εποχής, σύστημα αὐτοδιοίκησης, -άνέφικτο πρότυπο ακόμη για τή σύγχρονή μας Ελλάδα. Η πολιτική και θρησκευτική κεφαλή, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εκλεγόταν από μικτή συνέλευση κληρικών και λαϊκών. Αμόλυπτη από ξενικές επιρροές ή Μεγάλη Έκκλησία μπόρεσε, μολονότι επιβίωνε σέ αλλόθρησκη και απολυταρχική χώρα, νά συστήσει ένα έλληνοκεντρικό κρατικό μόρφωμα μέσα στόν κορμό της όθωμανικής αὐτοκρατορίας, νά εισαγάγει -έστω σέ προδορική μορφή- τήν αρχή της λαϊκής κυριαρχίας στήν οργάνωση του ποιμνίου της, νά τό συντηρήσει, αναπτύξει και έτοιμάσει για τή μεγάλη εκείνη ώρα της Ανάστασης, πού ποιμένες και ποιμαινόμενοι όνειρεύονταν νά λειτουργήσουν και νά λειτουργηθούν στήν Αγία-Σοφία».

Έτσι δέν αλλοιώθηκε ή ταυτότητα της Έλληνορθόδοξης Παράδοσης και του Γένους μας, παρά τίς διάφορες ξενοκρατίες πού περάσαμε και τά τραγικά αποτελέσματά τους.

2. Άγιοι και μοναστικά κέντρα

Σέ όλη τήν εκκλησιαστική ιστορία συναντούμε τήν μεγάλη σημασία και σπουδαιότητα των Μοναστηριών, μέσα στα όποια καλλιεργήθηκε ή ορθόδοξη θεολογία στήν πρακτική της εφαρμογή. Είναι γνωστόν ότι κατά τήν διάρκεια της ένδόξου Ρωμηοσύνης στό Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας στήν Κωνσταντινούπολη δέν διδασκόταν ή θεολογία, αλλά ή θύραθεν επιστήμη και ή φιλοσοφία, διότι όποιος ήθελε νά μάθη ορθόδοξη θεολογία πήγαινε στα Μοναστήρια, όπου ζούσαν άσκητές, οί όποιοι γνώριζαν τήν θεολογία έμπειρικώς.

Έτσι, τά Όρθόδοξα Μοναστήρια και κατά τήν Τουρκοκρατία απέβησαν τά πνευματικά φροντιστήρια του ορθοδόξως και θεολογικώς ζήν και στήριξαν τόν λαό. Ήταν, πράγματι, τά πνευματικά θεραπευτήρια πού βοήθησαν τόν λαό νά ζή ορθόδοξα και νά πιστεύη ορθόδοξα. Άλλοτε λειτουργούσαν ως πνευματικοί μαγνήτες πού είλκυαν τόν λαό προς αυτά και άλλοτε ήταν τά όρμητήρια από τά όποια, μέ τήν εύλογία των ήγουμένων και των εκκλησιαστικών αρχών, έξέρχονταν

έξαγιασμένοι μοναχοί καί έπιτελοῦσαν ένα θαυμαστό ιεραποστολικό έργο, στήριζαν τόν λαό.

Στήν είσαγωγή τοῦ βιβλίου «Βίος καί πολιτεία Ἰακώβου τοῦ νέου όσιομάρτυρος» (ὑπό Πατέρων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παναγίας τῆς Χρυσοποδαριτίσσης, εἰς Νεζερά Πατρῶν) γίνεται ἀναφορά σέ μερικά τέτοια πνευματικά μοναστικά κέντρα καί σέ θεοκίνητους Κληρικούς πού ἔζησαν τόν 16ον αἰώνα, τόν πρῶτο αἰώνα τῆς δουλείας καί ὑπῆρξαν πνευματικές ἐστίες πού ἔθρεψαν τόν λαό καί τόν κράτησαν στήν ὀρθόδοξη πίστη καί τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Κοινό γνώρισμα ὅλων αὐτῶν ἦταν ὅτι ὑπήγονταν στήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί συνδέονταν μέ τό Ἅγιον Ὅρος. Θά τούς ἀναφέρω περιληπτικῶς.

Ὁ ἅγιος Θεωνᾶς (+1541) προερχόταν ἀπό τήν Ἱερά Μονή Παντοκράτορος Ἀγίου Ὅρους, ἔγινε ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας, στήν Χαλκιδική, καί μετὰ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.

Ὁ ὁσιος Διονύσιος ἐν Ὀλύμπῳ (+1541) πού ἦταν ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοθέου, καί κτήτωρ δύο Μονῶν, τῆς Ἀγίας Τριάδος Ὀλύμπου καί τῆς Σούρβιας Πηλίου.

Ὁ ὁσιος Νικάνωρ (+1549) κτήτωρ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῆς Ζάβορδας, στήν Δυτική Μακεδονία, πού μετέφερε ἐκεῖ τό ἡσυχαστικό καί κοινοβιακό «πνεῦμα» τοῦ Ἀγίου Ὅρους.

Ὁ ὁσιος Συμεών (+1594), κτήτωρ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φλαμουρίου Πηλίου, πού λειτούργησε μέ βάση τόν ἀθωνιτικό μοναχισμό καί μετέφερε στήν περιοχή τό «πνεῦμα» αὐτό μέ τίς περιοδεῖες καί τίς ὁμιλίες του.

Ὁ ὁσιος Θεοφάνης ὁ Νέος (τέλη 16ου αἰῶνος) ἔζησε ἀσκητικά στό Ἅγιον Ὅρος καί στήν Σκήτη Βεροίας, καί δίδαξε τήν εὐσεβῆ πίστη στούς Χριστιανούς τῆς Μακεδονίας.

Πολλοί ἅγιοι ἔζησαν στίς ἀρχες τοῦ 16ου αἰῶνος στά Μετέωρα, ὅπου παρετηρεῖτο ἄνθηση τοῦ μοναχισμοῦ.

Οἱ ἅγιος Βησσαρίων Β΄ (+1540) Μητροπολίτης Λαρίσης, ὑπῆρξε κτήτωρ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεταμορφώσεως Σωτήρος-Δουσίκου, μέ τυπικό ἀγιορεῖτικο καί μεγάλη πνευματική παρουσία στήν περιοχή.

Ὁ ἅγιος Δαυίδ ἐν Εὐβοίᾳ (16ον αἰώνα) ἦταν ἡγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρνακόβης Δωρίδος.

Τήν ἐποχή αὐτή παρατηρεῖται ἄνθηση τοῦ ἀγιορειτικοῦ μοναχισμοῦ καί ὡς πρὸς

τόν ἀριθμό καί ὡς πρός τήν ἀνοικοδόμηση κτιρίων καί τήν ἀγιογράφηση, ἀλλά καί ὡς πρός τήν ἐμφάνιση πολλῶν πνευματικῶν καί λογίων μοναχῶν, ὅπως τοῦ ὁσίου Θεοφίλου τοῦ Μυροβλύτου (+1548) καί τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ τοῦ Βατοπαιδinoῦ (+1556).

Ἐπίσης, αὐτήν τήν ἐποχή ἀνεδείχθησαν πολλοί Οἰκουμενικοί Πατριάρχες πού ζοῦσαν ἀσκητικά καί ἀσκοῦσαν ποιμαντική δράση, ὅπως ὁ ἅγιος Διονύσιος Α΄, ὁ ἅγιος Μάξιμος Γ΄, ὁ ἅγιος Νήφων Β΄.

Καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς δουλείας στούς Ὀθωμανούς, τά Μοναστήρια καί οἱ ἅγιες προσωπικότητες, Κληρικοί, καί Μοναχοί ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν διαπαιδαγώγηση τοῦ λαοῦ προκειμένου νά παραμείνη σταθερός στήν ὀρθόδοξη παράδοση.

Πρέπει νά ἐξάρουμε τήν μεγάλη προσφορά τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, τοῦ Ἁγίου Ὁρους, πού ἦταν πάντοτε ἡ κονίστρα τῶν πνευματικῶν ἀγώνων, μέσα στήν ὁποία ἀγιάσθηκαν πολλοί Κληρικοί καί μοναχοί, καί ἀπό ἐκεῖ στήν συνέχεια ἐξῆλθαν στόν κόσμο κηρύσσοντας τήν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καί διατηρώντας τόν λαό στήν εὐλάβεια τοῦ Γένους.

Ὁ καθηγητής Παναγιώτης Χρήστου ἀναφέρεται στήν ἀτμόσφαιρα τοῦ Ἁγίου Ὁρους, κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπό τόν 16ο αἰῶνα καί μετά, μέ τούς λογίους πού συνδέονταν μέ τό Ἅγιον Ὅρος, τήν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία καί τήν ὅλη φιλοκαλική ἀναγέννηση πού παρατηρήθηκε στό Ἅγιον Ὅρος. Ἐπίσης, ἀναφέρεται καί στό γεγονός ὅτι τήν περίοδο αὐτήν παρατηρεῖται μιά πνευματική συναλλαγή, ἀφοῦ μοναχοί ἔρχονται ἀπό τόν κόσμο γιά νά μονάσουν στό Ἅγιον Ὅρος καί ἀπό ἐκεῖ ἐξέρχονταν μοναχοί καί ἐπισκέπτονταν τόν κόσμο, παρά τίς δύσκολες συνθῆκες ζωῆς. Ἐπισκέπτονταν τό πλῆθος τῶν μετοχίων πού εἶχαν στήν Σερβία, τήν Βουλγαρία, τήν Ρουμανία, τήν Ρωσία, ὅπου ἔμεναν καί μετέφεραν τήν ζωή τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, μέ τό ὀρθόδοξο ἡσυχαστικό πνεῦμα. Μέ τόν τρόπο αὐτόν ὅχι μόνο παρηγοροῦσαν τόν λαό, ἀλλά τοῦ ἀνέπτυσσαν τήν συνείδηση τῆς ὀρθόδοξης ταυτότητας, ἀλλά καί τήν συνείδηση τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεώς του.

Εἰδική μνεία πρέπει νά γίνη τῆς μεγάλης προσφορᾶς τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Μέ τήν εὐλογία τῶν Πνευματικῶν του Πατέρων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοθέου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καί τήν κανονική ἄδεια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ἀλλά καί τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν καί κοσμικῶν ἀρχόντων, περιόδευε ἐπανειλημμένως σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδος καί κήρυττε θεοφώτιστα καί ἐμπνευσμένα, ἔκανε θαύματα, προέλεγε τά μέλλοντα καί ὁδηγοῦσε στήν μετάνοια καί σωτηρία πολλούς ἀνθρώπους, ἀλλά συγχρόνως ἀνεπτέρωνε τήν ἐλπίδα σέ πολλούς ἀνθρώπους γιά τήν πνευματική καί ἐθνική ἐλευθερία.

Ὁ ἅγιος Κοσμᾶς, ὅπως τό βλέπουμε στίς ὁμιλίες του, δίδασκε τούς Χριστιανούς νά ἀγαποῦν τόν Θεό, νά παραμένουν μέσα στήν Ἐκκλησία, νά μαθαίνουν γράμματα προκειμένου νά διαβάζουν τά Εὐαγγέλια, τούς βίους τῶν ἁγίων καί τήν ἱστορία τοῦ Γένους, νά ὑπομένουν στίς δοκιμασίες τῆς ζωῆς, νά ταπεινώνονται, νά δείχνουν ἀγάπη στούς πτωχοῦς κλπ.

Μέ τίς ὁμιλίες του μετέφερε τήν ἡσυχαστική παράδοση πού εἶχε ζήσει στό Ἅγιον Ὅρος. Ὅταν μελέτηση κανεῖς τίς ὁμιλίες του, διαπιστώνει ὅτι εἶναι γεμάτες ἀπό ἡσυχαστικά στοιχεῖα.

Σέ μιά ὁμιλία τονίζει δύο σημεῖα πού πρέπει νά ἔχουν πάντοτε στόν νοῦ τους οἱ Χριστιανοί. Τό ἕνα νά μή κάνουν στούς ἄλλους αὐτό πού οἱ ἴδιοι μισοῦν καί τό δεύτερο νά προσεύχωνται συνεχῶς στόν Χριστό. Γιά τό δεύτερο αὐτό γράφει:

«Τό δεύτερον εἶναι νά μή σᾶς λείπη ποτέ ἐτούτη ἡ προσευχή: Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ καί Λόγε τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, διά τῆς Θεοτόκου καί πάντων σου τῶν ἁγίων ἐλέησόν με τόν ἁμαρτωλόν καί ἀνάξιον δοῦλον σου. Αὐτό, ἀδελφοί μου, πάντοτε νά τό λέγετε καί μέ τό στόμα σας καί μέ τόν νοῦ σας καί ἡμέραν καί νύκτα, ὅπου καί ἂν εἴστε, ἤ τρῶτε ἤ περιπατεῖτε ἤ δουλεύετε ἤ κάθεσθε, αὐτό πάντα νά μελετᾶτε. Καί ἂν δέν τό ἐξεύρετε, νά τό γράψετε, νά τό μάθετε καί αὐτό σᾶς ὠφελεῖ κατά πολλά καί ἐδῶ σᾶς ἐλευθερώνει ἀπό κάθε κακόν καί ἐκεῖ σᾶς λυτρώνει ἀπό τήν αἰώνιον Κόλασιν καί σᾶς ἀξιώνει καί πηγαίνετε εἰς τόν Παράδεισον, εἰς τήν αἰώνιον πατρίδα μας».

Καί σέ ἄλλη ὁμιλία του κάνει λόγο γιά τήν ἀξία τῆς εὐχῆς μέ τό «κομπολόγι»-κομποσχοῖνι, ἀλλά καί τήν ἀξία τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ. Γράφει:

«Τώρα εἰς τό τέλος σᾶς συμβουλεύω νά κάμετε ὅλοι σας ἀπό ἕνα κομπολόγι, μικροί καί μεγάλοι, ἄνδρες καί γυναῖκες, παιδιά καί κορίτσια καί νά ἔχη ἑκατόν τρία σπυριά καί νά τό κρατῆτε μέ τό ἀριστερόν χέρι καί μέ τό δεξιόν νά σμίγης τά τρία σου δάκτυλα, νά κάνης τόν σταυρόν σου καί νά λέγης: «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ καί Λόγε τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, διά τῆς Θεοτόκου καί πάντων τῶν Ἁγίων

ἐλέησόν με τόν ἁμαρτωλόν καί ἀνάξιον δοῦλον σου». Μέσα εἰς τό «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ» θεωρεῖται ἡ ἁγία Τριάς, ὁ Θεός, ἡ ἔνσαρκος οἰκονομία τοῦ Χριστοῦ μας, ἡ Δέσποινά μας ἡ Θεοτόκος καί πάντες οἱ Ἅγιοι.

Ὁ πανάγαθος Θεός τόν σταυρόν μᾶς ἐχάρισεν, μέ τόν σταυρόν νά εὐλογοῦμεν καί τά Ἄχραντα Μυστήρια, μέ τόν σταυρόν νά ἀνοίγωμεν καί τόν Παράδεισον, μέ τόν σταυρόν νά κατακαίωμεν καί τούς δαίμονας, μά πρῶτα καί ἐμεῖς νά ἔχωμεν τό χέρι μας καθαρόν ἀπό ἁμαρτίες καί ἀμόλυντο καί τότε, ὡσάν κάνωμεν τόν σταυρόν, κατακαίεται ὁ Διάβολος καί φεύγει. Εἶδέ καί εἵμεσθεν μεμολυσμένοι μέ ἁμαρτίες, δέν πιάνεται ὁ σταυρός ὁπού κάνομεν. Ὅθεν, ἀδελφοί μου, ἡ τρῶτε ἡ πίνετε κρασί ἡ νερόν ἡ περιπατεῖτε ἡ δουλεύετε νά μή σᾶς λείπει αὐτός ὁ λόγος ἀπό τό στόμα σας καί ὁ σταυρός ἀπό τό χέρι σας. Καί ἂν ἤμπορῇτε τό ἡμερόνυκτο νά κάμετε πενήντα καί ἑκατό κομποσχοίνια, καλόν καί ἅγιον εἶναι ἔργον. Καί νά προσεύχεσθε πάντοτε τήν αὐγήν καί τό βράδυ καί μάλιστα τό μεσόνυκτον ὅλον ὁπού εἶναι ἡσυχία».

3. Ἡ παιδεία

Ἐνας ἀπό τούς οὐσιαστικούς παράγοντας πού συνετέλεσε στήν διατήρηση τῆς ὀρθοδόξου αὐτοσυνειδησίας ἦταν καί ἡ παιδεία τήν ὁποία καλλιεργοῦσε ἡ Ἐκκλησία μέ τά Σχολεῖα, ἀμέσως μετά τήν ὑποδούλωση τοῦ Γένους στούς Ὀθωμανούς.

Βεβαίως, στά πρῶτα χρόνια τῆς δουλείας δέν ὑπῆρχε δυνατότητα νά λειτουργήσουν πολλά Σχολεῖα, ἐπειδή οἱ δυσκολίες ἦταν ἀρκετές, ἀλλά καί τότε πού ἐπιτράπηκε ἡ λειτουργία Σχολεῖων, ἦτοι ἀπό τόν 17ο αἰώνα καί μετά, ἦταν περιορισμένα.

Ὁ πρῶτος Πατριάρχης τοῦ Γένους, Γεννάδιος Σχολάριος τό 1454 ἱδρυσε τήν Πατριαρχική Σχολή στήν Κωνσταντινούπολη πού ὀνομαζόταν Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή. Ἀργότερα ἡ Σύνοδος πού συγκροτήθηκε στήν Βασιλεύουσα τό 1593 ἐπί πατριαρχείας Ἱερεμία Β΄ τοῦ Τρανοῦ προέτρεψε τούς Μητροπολίτας νά ιδρύσουν κατά τόπους Σχολεῖα καί νά ὑποστηρίζουν τήν παιδεία. Συγκεκριμένα: «Ὡρισεν ἡ ἁγία Σύνοδος ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παρικοῖα φροντίδα καί δαπάνη τήν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τά θεῖα καί ἱερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθεῖν δέ κατά δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καί τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἕαν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχουσιν».

Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης στό περισπούδαστο πολυσέλιδο δίτομο ἔργο του μέ τίτλο Ἡ Παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας, καί ὑπότιτλο Ἑλληνικά Σχολεῖα ἀπό τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου, στήν μέν μακρά εἰσαγωγή ἀναφέρεται στήν παιδεία στό

Βυζάντιο καί στήν Τουρκοκρατία μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδιστρίου, στό δέ κύριο μέρος ἀναγράφει λεπτομερῶς τά Σχολεῖα τά ὁποῖα λειτούργησαν σέ διάφορες περιοχές τοῦ ὑποδοῦλου Γένους ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου (1453-1831).

Μεταξύ τῶν ἄλλων γράφει ὅτι ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή πού ιδρύθηκε ἀμέσως μετά τήν Ἄλωση ἦταν συνέχεια τῆς λεγομένης Οἰκουμενικῆς Σχολῆς ἡ Οἰκουμενικοῦ Φροντιστηρίου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπό τήν Σχολή αὐτή βγῆκαν μεγάλες προσωπικότητες πού κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στήν Ἐκκλησία καί τήν τουρκική διοίκηση καί βοήθησαν τό Γένος. Στήν συνέχεια ιδρύθηκαν καί ἄλλες Σχολές, ὅπως στήν Θεσσαλονίκη, τά Ἰωάννινα, τήν Πάτμο, τήν Ἄρτα, τήν Χίο, τήν Δημητσάνα, τήν Βέροια, τήν Σμύρνη, τήν Κύπρο, τήν Τραπεζοῦντα, τήν Ἀδριανούπολη, τήν Κοζάνη, τήν Ἀθήνα, τήν Ρόδο καί ἄλλοι.

Τά Σχολεῖα τά ὁποῖα λειτουργοῦσαν ἦταν δύο εἰδῶν, ἥτοι τά κοινά καί τά ἀνώτερα. Τά κοινά Σχολεῖα λειτουργοῦσαν στά Μητροπολιτικά Μέγαρα τῶν πόλεων ἡ στούς Ἱερούς Ναούς τῶν κωμοπόλεων καί τίς παρακείμενες Ἱερές Μονές. Ὡς ἀναγνωστικά χρησιμοποιοῦσαν διάφορα ἐκκλησιαστικά βιβλία, ὅπως τήν Ὁκτώηχο, τόν Ἀπόστολο, τό Ψαλτήριο, τό Ὡρολόγιο. Τά παιδιά συνήθως κάθονταν στήν ψάθα ἡ στόν τάπητα τοῦ δαπέδου, μάλιστα δέ ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Γ. Γεννάδιος εἰσήγαγε πρῶτος τά θρανία στήν Βλαχία. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦσαν τήν ἀρίθμηση, τήν λογαριθμητική κλπ. Τά ἀνώτερα Σχολεῖα εἶχαν διάφορα ὀνόματα, ὅπως Ἀκαδημία, Λύκειον, Μουσεῖον, Ἑλληνομουσεῖον, Παιδαγωγεῖον, Φροντιστήριον, Ὁμακόϊον, Γυμνάσιον, Σχολεῖον, Σχολή. Σημαντική εἶναι ἡ καταγραφή καί ἡ περιγραφή τήν ὁποία κάνει ὁ συγγραφεύς κατά περιοχές ἐντός τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου καί γενικότερα τοῦ βαλκανικοῦ.

Ὁ Gerhard Podskalsky στό μνημονευθέν ὀγκῶδες σύγγραμμά του, Ἡ ἑλληνική θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, πού ἀναφέρεται στήν θεολογία κατά τήν Τουρκοκρατία, καί μάλιστα στά κεφάλαια «Τά νέα ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα καί τυπογραφεῖα ὡς στοιχεῖο μετεξέλιξης», «Προσήλωση στήν παράδοση. Ἡ ἑλληνική θεολογία 1455-1581», «Ὁ θρησκευτικός ἀνθρωπισμός. Προσπάθεια συνδιαλλαγῆς μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως 1581-1629», «Ἡ ἀντιπαράθεση μέ τόν Διαφωτισμό. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐπιστρέφει στίς δικές της πηγές 1727-1821», παρουσιάζει ἀνάγλυφα καί διεξοδικά ἓνα «πανόραμα» τῆς ὅλης πολιτιστικῆς καί πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας τῆς Ρωμηοσύνης κατά τήν Τουρκοκρατία, στήν ὁποία σημαντικό ρόλο διεδραμάτισε ἡ Ἐκκλησία μέ τά σημαίνοντα μέλη της, Κληρικούς καί λαϊκοί. Φυσικά δέν εἶναι ὁ χῶρος κατάλληλος γιά νά δοθοῦν μερικά παραδείγματα καί νά ἐκτεθοῦν τά βασικά συμπεράσματα τῆς μελέτης αὐτῆς.

Ὁ Βασίλειος Ἀρβανίτης στό βιβλίο του μέ τίτλο Ἡ Ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλληνοπαίδων

ἐπί Τουρκοκρατίας, μέ συνοπτικό τρόπο περιγράφει τίς ἔδρες τῶν Σχολείων, τούς διδάξαντες διδασκάλους, τήν μέθοδο διδασκαλίας τους καί τήν ὕλη τῶν μαθημάτων σέ διάφορες περιοχές τοῦ ὑπόδουλου Γένους.

Ἀξιόλογη εἶναι ἡ προσφορά καί τοῦ Καθηγητοῦ π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ πού ἀναφέρεται στήν Παιδεία πού ἀναπτύχθηκε κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἀπό τόν 15ο αἰώνα καί μετά καί τήν καταγραφή συγκεκριμένων διδασκάλων καί Σχολῶν.

Εἶναι σημαντικό, ὅπως σημειώνει ὁ Θεοχάρης Προβατάκης σέ σχετική μελέτη του, ὅτι ἀπό τόν 17ο αἰώνα στούς νάρθηκες τῶν Ἱερῶν Ναῶν ζωγραφίζονται οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὅπως ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλούταρχος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Ὅμηρος, ὁ Πυθαγόρας, κλπ. οἱ περισσότεροι μέ φωτοστέφανο καί ἀνοικτό εἰλητάριο, ἀκόμη καί ὁ Ἀριστοφάνης. Καί αὐτό γίνεται ὄχι μόνον στούς Ναούς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ἀλλά ὁλοκλήρου τῆς Βαλκανικῆς.

Τήν ἤδη ὑπάρχουσα παιδεία ἐπηρέασαν καί οἱ νέες ιδέες πού εἶχαν ἀναπτυχθῇ στήν Δύση καί μέ ἀργούς ρυθμούς εἰσέρχονταν καί στήν τουρκοκρατούμενη ἐλληνική περιοχή. Μεταξύ τῶν Κληρικῶν πού δίδασκαν στά Σχολεῖα, μπορεῖ νά συναντήση κανεῖς τρεῖς τάσεις. Τήν πρώτη τήν ἐξέφραζαν οἱ φιλελεύθεροι Κληρικοί, πού ἀπεδέχθησαν πλήρως τίς διαφωτιστικές ιδέες, ἀπορρίπτοντας τήν Ἑλληνορθόδοξη παράδοση. Τήν δεύτερη τήν ἐξέφραζαν οἱ συντηρητικοί, οἱ ὁποῖοι ἀπέρριπταν τίς νέες αὐτές ιδέες γιά νά παραμείνουν στήν παλαιά φιλοσοφία καί κοσμοθεωρία. Καί τήν τρίτη τάση ἐξέφραζαν οἱ πατερικοί Κληρικοί, στούς ὁποίους συγκαταλέγονταν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καί οἱ φιλοκαλικοί Πατέρες, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, οἱ ὁποῖοι ἐπέτυχαν τήν ἰσορροπία, ἀφοῦ ἔκαναν λόγο γιά τήν διπλῇ γνωσιολογική μέθοδο καί ἀναφέρονταν στήν γνώση πού προέρχεται ἀπό τόν νοῦ καί τήν γνώση πού προέρχεται ἀπό τήν λογική.

Υπήρξαν βέβαια περιπτώσεις κατά τις οποίες έγιναν διώξεις έναντίον Κληρικών, αυτό δέν όφειλόταν απλώς στην έλλειψη σεβασμοϋ τής έλευθερίας τους, αλλά στο γεγονός ότι μαζί μέ τις νέες ιδέες μετέφεραν καί τήν άθεία. Για παράδειγμα, τό 1721 άφορίσθηκε ό Μεθόδιος Άνθρακίτης, «γιατί κατηγορήθηκε για άντιτριαδικές τάσεις». Άργότερα τό Πατριαρχείο τόν άθώωσε καί τόν άποκατέστησε. Ό Θεόφιλος Καΐρης καταδικάστηκε για τήν θρησκεία τήν όποία δημιούργησε, τήν λεγόμενη «Θεοσέβεια», ή όποία απέρριπτε τήν χριστιανική πίστη, ένω ή Έκκλησία τόν έπήνεσε για τήν προσφορά του στο Γένος. Άκόμη, οι Έγκύκλιοι τοϋ Πατριαρχείου έναντίον τών «καινοφανών διδασκαλιών», όφειλόταν στο ότι ό Σεΐχης τοϋ Ίσλάμ μέ φετβά, λόγω τοϋ άραβικοϋ φανατισμοϋ, απέρριψε «τά βιβλία τής άστρονομίας ιστορίας καί φιλοσοφίας». Τό Πατριαρχείο ζώντας σέ αυτό τό Κράτος δέν μποροϋσε νά ένεργήση διαφορετικά.

Πάντως, ή Έκκλησία κατά τήν διάρκεια τής Τουρκοκρατίας ανέπτυξε τήν Παιδεία, άλλοτε κρυφά καί άλλοτε φανερά. Έδω έντάσσεται καί τό λεγόμενο «Κρυφό Σχολείο».

Έπειδή κατά καιρούς δημιουργείται μιά άμφισβήτηση αϋτοϋ τοϋ γεγονότος καί θεωρείται ότι τό Κρυφό Σχολείο είναι ένας μύθος πού πρέπει νά άπαλειφθί από τήν ιστορία πού διδάσκονται τά παιδιά στά Σχολεία, θά πρέπει νά γίνουν μερικές έπισημάνσεις.

Κατ' άρχάς κάθε γεγονός τό όποίο είναι θρύλος, δηλαδή κάθε τί πού παραμένει στην μνήμη τοϋ λαοϋ καί επιδεικνύονται οι τόποι στους όποιους πραγματοποιήθηκε, δέν είναι μύθος, άφοϋ οι θρύλοι κατά κανόνα παραπέμπουν σέ ένα ιστορικό γεγονός. Έπειτα, κάθε μύθος δέν είναι καί άπόβλητος, αλλά είναι ένα στοιχείο τοϋ πολιτισμοϋ. Η μυθολογία έμπεριέχεται στον πολιτισμό τοϋ κάθε λαοϋ. Για παράδειγμα, εάν θελήσουμε νά αφαιρέσουμε από τήν διδασκαλία τής ιστορίας τούς μύθους τοϋ Αϊσώπου, τά έργα τοϋ Όμήρου, τήν Θεογονία τοϋ Ήσιόδου κλπ., τότε άποβάλλουμε ένα πολύ μεγάλο τμήμα τής παραδόσεώς μας. Άλλωστε, οι μύθοι συνήθως εκφράζουν μιά αλήθεια.

Έπί πλέον, τό λεγόμενο Κρυφό Σχολείο έρμηνεύεται ως συμπληρωματική διδασκαλία πού γινόταν στην έλεγχόμενη από τό Όθωμανικό Κράτος, κατά διαστήματα καί καιρούς, έπιτρεπόμενη παιδεία. Έννοω ότι καί σέ μέρη που έπιτρεπόταν ή λειτουργία τών Σχολείων, καί όπωσδήποτε έλεγχόταν ή ύλη τήν όποία διδάσκονταν τά παιδιά, ή έπίσημη διδασκαλία συμπληρωνόταν είτε από τήν οικογένεια είτε από τούς Κληρικούς καί μοναχούς στους όποιους προσέφευγαν τά παιδιά.

Πέρα από τούς θρύλους καί τίς παραδόσεις, ἀλλά καί ἀπό τό ποίημα τοῦ Ἰωάννη Πολέμη καί τόν γνωστό πίνακα τοῦ Νικολάου Γκύζη μέ περιεχόμενο τό Κρυφό Σχολεῖο, πού παραπέμπουν σέ πραγματικά γεγονότα, ὑπάρχουν σημαντικές μαρτυρίες πού φανερώνουν ὅτι πράγματι λειτουργοῦσαν μερικά ὑποτυπώδη Σχολεῖα μέ διάφορες μορφές, πού ἄλλοτε προσέφεραν στοιχειώδη παιδεία στόν λαό, ὅταν δέν ὑπῆρχαν ἐπίσημα Σχολεῖα, καί ἄλλοτε συμπλήρωναν τήν παιδεία πού δέχονταν στά ἐπιτρεπόμενα ἀλλά καί ἐλεγχόμενα τότε Σχολεῖα. Δύο τέτοιες μαρτυρίες θά ἀναφέρω.

Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπό τόν Charles Tuckermann (Τάρκεμαν), πρῶτο ἀμερικανό Πρόξενο στήν Ἀθήνα, στό βιβλίο του Οἱ Ἕλληνες τῆς σήμερον. Ὁ ἀμερικανός αὐτός διπλωμάτης παρουσιάζει τήν προφορική παράδοση τήν ὁποία εἶχε ἀκούσει ἀπό συνομιλητές του στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα καί τήν καταγράφει. Ἀφοῦ ἐκθέτει τό γνωστό ποίημα «φεγγαράκι μου λαμπρό / φέγγε μου νά περπατῶ / νά πηγαίνω στό σχολεῖο / νά μαθαίνω γράμματα / τοῦ Θεοῦ τά πράγματα», στήν συνέχεια γράφει:

«Τοιοῦτον περίπου ἦτο τό ᾄσμα, ὅπερ ἐτραγώδουν οἱ Ἑλληνόπαιδες, πορευόμενοι ἐν καιρῷ νυκτός εἰς τό σχολεῖον ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τό ᾄσμα τοῦτο εἶναι γνωστόν εἰς πάντα Ἑλλήνα νῦν ὡς καί πρότερον, καί οἱ πατέρες, δεικνύοντες εἰς τά τέκνα των τήν σελήνην, ἐπαναλαμβάνουσι τούς στίχους τούτους, ἀφηγούμενοι αὐτοῖς πόσον τοῖς ἐχρησίμευσεν αὕτη κατά τούς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Μή ἐπιθυμοῦντες, ἔστω καί κατ' ἐλάχιστον, νά ἐρεθίσωσι τούς δεσπότας αὐτῶν δυναμένους νά παρακωλύσωσιν τὰς πρὸς ἰδίας παιδευσιν προσπάθειας των, οἱ παῖδες οὐχὶ δέ σπανίως καί αὐτοὶ οἱ πατέρες, ἐφοίτων διὰ νυκτός καί κρύφα εἰς τήν οἰκίαν τοῦ διδασκάλου, ὅπως ἐξακολουθήσωσι τὰς σπουδὰς των».

Ἡ δεύτερη μαρτυρία προέρχεται ἀπό τόν Γάλλο συγγραφέα René Puaux (Πηώ), ὁ ὁποῖος περιόδευσε τήν Ἑπειρο τό 1913, ἀμέσως μετὰ τήν ἀπελευθέρωσή της ἀπό τόν ἑλληνικό στρατό καί συνομίλησε μέ ἑλληνες Ἑπειρώτες, οἱ ὁποῖοι τοῦ διηγήθηκαν ἱστορίες ἀπό τήν ζωή τους, κατά τήν διάρκεια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς. Μεταξὺ τῶν ἄλλων περιγράφει μιὰ συνάντηση σέ ἓνα σαλόνι μέ τόν δάσκαλο, τήν δασκάλα καί μερικούς μαθητές. Γράφει:

«Τήν ὥρα πού γυρόφερνε, σύμφωνα μέ τό ἔθιμο, ὁ δίσκος μέ τά γλυκά, κουβεντιάζω μέ τούς ἐκπαιδευτικούς. Ἡ περιγραφή τῶν προσπαθειῶν τους νά συντηρήσουν τήν ἑλληνική ἰδέα κάτω ἀπὸ τουρκική ἐξουσία, προσπάθειες πού τίς περιγράφαν ἀπλά, σάν νά ἦταν γιά κάτι τελείως φυσικό, ἀποκάλυπταν χαρακτηριστικά ἀξιοθαύμαστα. Θά μπορούσε κανεὶς νά ἀφιερῶσει ἓνα ὠραῖο κεφάλαιο στό σῶμα τῶν Ἑλλήνων δασκάλων τῆς Ἑπείρου πού, ἀντιμετωπίζοντας

τόσες αντιξοότητες και ταπεινώσεις, δεν έπαυαν γι' αυτό να προχωρούν τό πατριωτικό τους έργο. Κανένα ελληνικό βιβλίο δεν γινόταν δεκτό, αν είχε τυπωθεί στην Αθήνα. Έπρεπε όλα να έλθουν από την Κωνσταντινούπολη. Η ελληνική ιστορία ήταν απαγορευμένη. Έτσι, έκαναν συμπληρωματικές μυστικές παραδόσεις, όπου χωρίς βιβλίο, χωρίς τετράδιο, ο μικρός Ήπειρώτης μάθαινε να γνωρίζει την πατρίδα μητέρα του, τον έθνικό του ύμνο, τά ποιήματα και τούς ήρωές του. Οί μαθητές κρατούσαν στά χέρια τους την ζωή των δασκάλων τους. Ένας λόγος αστόχαστος ή μιά καταγγελία θά ήταν μοιραία. Δέ μās συγκινούν αυτά τά διακόσια άγοράκια και τά διακόσια πενήντα κοριτσάκια πού αποδέχονταν τίς ώρες τής συμπληρωματικής διδασκαλίας –σέ ηλικία, όπου τά παιδιά τόσο αγαπούν τά διαλείμματα– γιά να μιλήσουν γιά την Ελλάδα, κι ύστερα γύριζαν στό σπίτι τους μέ σφραγισμένα τά χείλη και μέ τό μυστικό ένθουσιασμό στην καρδιά τους;».

Μιά παρόμοια πληροφορία μοϋ έδωσε ο αείμνηστος καθηγητής μου στό Πανεπιστήμιο Ιωάννης Καλογήρου, ο οποίος μοϋ περιέγραψε περιστατικό από την διδασκαλική δράση τής μητέρας του στην τουρκοκρατούμενη Βόρειο Ήπειρο, πού τούς μάθαινε τραγούδια, σύμφωνα μέ την μουσική του έθνικού ύμνου τής Ελλάδος, ώστε μυστικά να τούς δίνουν τό μήνυμα του έρχομου τής έλευθερίας.

Επομένως, ή Εκκλησία μέ τά μέλη της, Κληρικούς, Μοναχούς και λαϊκούς, βοήθησε αποτελεσματικά στην διατήρηση τής έθνικής αυτοσυνειδησίας του Γένους, μέ όλη την παράδοσή της, την διοίκηση και την παιδεία την οποία προσέφερε στον λαό.

4. Ελληνική Νομαρχία

Μερικοί υποστηρίζουν ότι τά πράγματα δεν ήταν τόσο ιδεώδη, αφού στά τετρακόσια χρόνια τής τουρκικής σκλαβιάς έγιναν και διάφορα λάθη από εκπροσώπους τής Εκκλησίας, Κληρικούς και μοναχούς. Όμως, τά μεμονωμένα παραδείγματα δεν μπορούν ποτέ να διαγράψουν όλη την μεγάλη προσφορά τής Εκκλησίας, Κληρικών, μοναχών και λαϊκών, στην διάσωση τής αυτοσυνειδησίας του Γένους. Μερικοί διαφωτιστές, ένοχλημένοι ένδεχομένως από την προσφορά τής Εκκλησίας και την έπιρροή της στον λαό, προσπάθησαν να υπερτονίσουν μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις και να τίς παρουσιάσουν καθ' υπερβολήν άρνητικά. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ή έκδοση του βιβλίου Ελληνική Νομαρχία, γιά την οποία θά γίνη λόγος πιο κάτω.

Πρέπει να λεχθί ότι τον 18ο αιώνα στην Δύση αναπτύχθηκε ο Διαφωτισμός μέ πολλές εκφράσεις, ήτοι ο άγγλικός έμπειρισμός, ο γαλλικός έγκυκλοπαιδισμός, ο γερμανικός ιδεαλισμός και ο ιταλικός αντικληρικαλισμός. Γενικώς, ο δυτικός διαφωτισμός ήλθε σέ διάσταση άφ' ενός μέν μέ τον τρόπο μέ τον όποιον διοικούσε

ὁ Πάπας τὴν Ἐκκλησία, ἀφ' ἑτέρου δέ μέ τόν σχολαστικισμό τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καί συνδεόταν μέ τόν οὐμανισμό καί τὴν Μεταρρύθμιση (Προτεστάντες). Ἔτσι, ἡ Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἦταν ἀπαύγασμα αὐτῶν τῶν διαφωτιστικῶν ἀντικληρικαλιστικῶν ἀρχῶν πού παρατηροῦνταν στὴν Δύση καί μεταφέρθηκαν ὑπερβολικά καί στὴν Ἀνατολή.

Ὁ Steven Runciman ἀναφέρει ὅτι τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, τὰ ὁποῖα ἐξέφραζαν τίς γαλλικὲς ἐγκυκλοπαιδιστικὲς διαφωτιστικὲς ἀπόψεις, διαβάζονταν καί ἀπὸ τοὺς νέους Φαναριῶτες, οἱ ὁποῖοι ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὴν θρησκεία, τόν ἱερό Κλῆρο καί οἱ ὁποῖοι ἐπέκριναν τὴν Ἱεραρχία, παραθεωρώντας τὴν διαφορά πού ὑπάρχει μεταξύ δυτικῆς καί ὀρθοδόξου θεολογίας καί παραδόσεως. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπιρροῆς ἦταν ἡ ἐμφάνιση ἑνὸς βιβλίου στὴν Βιέννη, τὸ 1791, γραμμένου στὰ ἑλληνικά μέ τίτλο Γεωγραφία νεωτερικὴ, ἀπὸ δύο Ἑλληνες μοναχοὺς, τόν Δημήτριο Φιλιππίδη καί τόν Γεώργιο Κώνσταντα. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα βιβλίο ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας, πού κατηγοροῦσε τοὺς Ἱεράρχες γιὰ φιλοχρηματία καί δουλικότητα ἐναντι τῶν Τούρκων, τόν δέ κατώτερο Κλῆρο γιὰ σκοταδιστικὴ ἀμάθεια.

Ὡς ἀπάντηση στό βιβλίο αὐτό δημοσιεύθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἔτος 1798 ἓνα ἔργο μέ τίτλο Διδασκαλία πατρικὴ, τὸ ὁποῖο δημιούργησε μεγάλες ἀντιδράσεις. Κατὰ τόν Runciman, «ὅσοδήποτε κι ἂν ἦταν χωρὶς τάκτ, ἡ Διδασκαλία Πατρικὴ δέν ἦταν θεολογικῶς χωρὶς βάση. Δέν ἦταν ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ν' ἀναμιγνύεται σέ ἀνατρεπτικὲς ἐθνικιστικὲς δραστηριότητες. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἶχε κάνει τὴν διάκριση μεταξύ τῶν πραγμάτων πού ἦταν τοῦ Καίσαρος καί τῶν πραγμάτων πού ἦσαν τοῦ Θεοῦ. Ὁ Παῦλος εἶχε διατάξει τοὺς χριστιανούς νά ὑπακούουν στὸν βασιλέα, ἔστω καί ἂν ὁ βασιλεὺς ἦταν ὁ εἰδωλολάτρης Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ. Ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἦρθε σέ ἀντίθεση μέ τὴν ἐξουσία μόνο ὅταν τῆς ἀπαγορευόταν ἡ Ἐλευθερία τῆς λατρείας ἢ ὅταν ζητοῦσαν ἀπὸ τὰ μέλη τῆς νά προβοῦν σέ πράξεις ἀντίθετες πρὸς τὴν χριστιανικὴ συνείδηση. Οἱ Τοῦρκοι δέν εἶχαν προβάλει τέτοιες ἀπαιτήσεις. Οἱ καλοὶ ἄνθρωποι τῆς Ἐκκλησίας ἔπρεπε ἀσφαλῶς νά εἶναι καλοὶ πολῖτες, καί ὄχι ἐπαναστάτες ἢ συνωμότες. Ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἄποψη ἐπίσης ἡ Διδασκαλία δέν ἦταν ἀδικαιολόγητη».

Ὅμως, ἡ δημοσίευση τῆς Διδασκαλίας Πατρικῆς ἦταν, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, ἐπικοινωνιακά ἄκαιρη, ὁπότε δημιούργησε ἀντίδραση στοὺς διαφωτιστικούς κύκλους καί ὁ Κοραῆς ἐξέδωσε μιά πραγματεία μέ τίτλο Ἀδελφικὴ διδασκαλία, μέ τὴν ὁποίαν προσπάθησε νά ἀνατρέψει τὰ ἐπιχειρήματα τῆς Διδασκαλίας Πατρικῆς. Παράλληλα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη «ἓνα ἐξ ἴσου σκληρό βιβλίο, πού δημοσιεύθηκε ἀνωνύμως στὴν Ἰταλία τὸ 1806 καί εἶχε τόν τίτλο Ἑλληνικὴ Νομαρχία ἥτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας, ἐπανελάμβανε τίς κατηγορίες ἐναντίον τῆς ὅλης ἐκκλησιαστικῆς

ὀργανώσεως», ὅπως τό ἔκανε ἡ Γεωγραφία Νεωτερική.

Πάντως, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἡ Ἑλληνική Νομαρχία εἶναι ἓνα βιβλίο πού ἐμπνεόταν ἀπό τόν πόθο τῆς ἐλευθερίας, ἀλλά ἦταν γραμμένο μέ φανατισμό καί ἀπό κάποιον πού γνώριζε τόν δυτικό Χριστιανισμό, ἀγνοώντας τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο λειτουργοῦσε ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Κατά συνέπεια, ἀπέδιδε τίς κακές ἐνέργειες τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Τό ὅτι ἐγράφη ἀνωνύμως καί τό ὅτι ὁ τόπος ἐκδόσεως θεωρεῖται γενικά ἡ Ἰταλία, πράγμα τό ὁποῖο δέν συνηθίζεται γιά ἓνα βιβλίο, διότι πάντοτε σέ αὐτό ἀναγράφεται ἡ πόλη τῆς ἐκδόσεως καί ὄχι ἡ χώρα, καθώς ἐπίσης τό ὅτι ἐξέφραζε τίς διαφωτιστικές γαλλικές ἀρχές θεωρεῖται ἀπό πολλούς ὅτι ἦταν γραμμένο ἢ ἀπό τόν Ἀδαμάντιο Κοραῖ ἢ πάντως ἀπό μαθητές του. Εἶναι σημαντικές μερικές ἐπισημάνσεις γιά τό βιβλίο αὐτό.

Ὁ ἀνώνυμος συγγραφεύς τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας εἶναι ὑπερβολικός, ἄδικος καί ὑβριστικός σέ πολλές περιπτώσεις, ὅπως φαίνεται σέ μερικά παραδείγματα. Ἀποκαλεῖ τούς Ἀρχιερεῖς βαρβάρους καί μωρούς γιά τούς ὁποίους ἔπρεπε νά ξαναγυρίσῃ ὁ Χριστός καί νά τούς φωτίσῃ, ὥστε νά ἀνοίξουν κανένα βιβλίο καί νά λαμπρύνουν τόν ἐσκοτισμένο νοῦ. Δηλαδή, ὅλοι οἱ Ἀρχιερεῖς ἦταν ἀγράμματοι, κατά τόν ἀνώνυμο συγγραφέα, πού εἶναι ὑπερβολικό, ὅπως ἔχει ἀποδείξει ἡ σύγχρονη ἱστορική βιβλιογραφία. Οἱ λέξεις πού χρησιμοποιοῖ γιά τούς Συνοδικούς Μητροπολίτες εἶναι πολύ βαριές: «ἡ διεστραμμένη ψυχὴ αὐτῶν τῶν δώδεκα μωρῶν τῆς Συνόδου». Ὑπερβολικός εἶναι ὁ συγγραφεύς καί στήν προσπάθεια νά καταγράψῃ τήν διαγωγὴ τῶν ἀρχιερέων, οἱ ὁποῖοι «κοιμῶνται δεκατέσσαρας ὥρας τήν νύχτα καί δύο ὥρας μετὰ τό μεσημέρι». Ποιός ἄνθρωπος μπορεῖ νά κοιμηθῇ 16 ὥρες τό εἰκοσιτετράωρο; Ποιός μπορεῖ νά φάγῃ γιά πρόγευμα δυό ὀκάδες γιαούρτι καί τό ἀπόγευμα μισή ὀκᾶ σαρδέλλες ξεκοκκαλισμένες;. Καί μάλιστα αὐτό ἀναφερόταν γιά τόν τότε Μητροπολίτη Ἰωαννίνων. Ὅμως γνωρίζουμε ὅτι τότε στὰ Ἰωάννινα ἀρχιεράτευε ὁ Ἱερόθεος, μεγάλο πνευματικό ἀνάστημα, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν ἀλληλογραφία πού ἀντήλλαξε μέ τόν ἐξάδελφό του ἅγιο Νικόδημο τόν Ἀγιορείτη. Καί ἀπό παράκλησή του ὁ τελευταῖος ἔγραψε τό περίφημο βιβλίο Συμβουλευτικόν Ἐγχειρίδιον, ἥτοι περί φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων.

Πάντως, τά κοσμητικά ἐπίθετα τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται στήν Ἑλληνική Νομαρχία γιά τούς Ἀρχιερεῖς φανερώνουν τόν ἀντικληρικαλισμό καί ἀκόμη τό ὅτι στρέφεται ἐναντίον τους ὄχι τόσο γιά τά τυχόν σφάλματά τους, ὅσο γιά τό ὅτι εἶναι Ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας. «Ἀναίσχυντοι», «λύκοι καί καθέδρα τοῦ σκότους», «ἄπιστε τῆς Ἐκκλησίας» κλπ. Ἡ ὑπερβολή του φαίνεται καί στήν περίπτωση πού καταφέρεται ἐναντίον τῶν πλουσίων. Λέγει τά ἐξῆς ὑπερβολικά: «Πόσοι ἤθελον κατακοπρισθῇ ἐπάνω των μή ἡξεύροντες πῶς νά λύσουν τά δεσίματα τῶν

φορεμάτων των! Πόσοι ήθελον σκωληκιάσει καθήμενοι, μήν ήξεύροντες νά περιπατήσουν! Πόσοι άλλοι ήθελον μείνει γυμνοί μήν ήξεύροντες πώς νά ένδυθώσι». Επίσης, ύπερβολική είναι καί ή γλώσσα πού χρησιμοποιεΐ έναντίον τών Έλλήνων πού βρίσκονταν εκείνη τήν έποχή στην Δύση.

Φαίνεται ακόμη ότι ό συγγραφεύς έχει δυτική σκέψη καί νοοτροπία. Διαβάζοντας κανείς αυτό τό έργο νομίζει ότι περισσότερο αναφέρεται στην Δυτική Έκκλησία παρά στην Όρθόδοξη. Αποδίδει τήν κατηγορία τής φεουδαρχίας στην Όρθόδοξη Έκκλησία, ένώ είναι αποδεδειγμένο ότι ποτέ δέν υπήρξε ό ρατσιστικός φεουδαλισμός στην Όρθόδοξη Άνατολή. Οί σελίδες 122 -128 από τό βιβλίο Έλληνική Νομαρχία, άν διαβασθοΰν μέ τά λεγόμενα από τόν Καθηγητή π. Ιωάννη Ρωμανίδη, φανερώνουν ότι ό συγγραφεύς της έρμηνεύει τόν όρθόδοξο Κλήρο μέ τά δεδομένα τής φεουδαρχίας τών Φράγκων.

Πέρα από αυτά, ό άνώνυμος συγγραφέας τοΰ βιβλίου Έλληνική Νομαρχία δείχνει τήν δυτική του προέλευση, άφοΰ χρησιμοποιεΐ φράσεις πού δείχνουν ότι άγνοεΐ τήν Όρθόδοξη Άνατολή. Η Σύνοδος τοΰ Πατριαρχείου αποκαλεΐται σύγκλητος. Οί Κληρικοί λέγεται ότι ανήκουν σέ τάγμα, ή Ίερωσύνη είναι σύστημα, κλάση: «ή κλάσις τής ίερωσύνης τών Έλλήνων». Οί λέξεις αυτές είναι καθαρά δυτικής προελεύσεως. Άλλά καί τό περιεχόμενό τους είναι «είσαγόμενο». Στην Όρθόδοξη Έκκλησία δέν υπήρχαν ποτέ τάξεις, καί οί Κληρικοί προέρχονταν από όλα τά στρώματα τοΰ λαοΰ. Τό ότι ό άνώνυμος Έλληνας είχε άγνοια τών έλληνικών πραγμάτων φαίνεται από τό γεγονός ότι τό ράσο, τό ιδιαίτερο ένδυμα τών Κληρικών, τό όνομάζει «φόρεμα», «τό φόρεμα τής ίερωσύνης». Ποιός Έλληνας άγνοοΰσε καί άγνοεΐ τό ράσο καί ποιός τό αποκαλεΐ φόρεμα;

Άκόμη, ό άνώνυμος συγγραφεύς φαίνεται καθαρά ότι δέν διακρίνεται για όρθόδοξο φρόνημα. Ζητᾶ νά λιγοστεύσουν οί νηστεΐες, έπειδή άφανίζουν τήν υγεία τοΰ λαοΰ καί νά μεταφερθοΰν οί έορτές τήν Κυριακή, έπειδή έμποδίζουν τό κέρδος. Άκόμη ζητᾶ νά αποβάλουν ή νά σμικρύνουν τίς περισσότερες σαρακοστές. Καταφέρεται έναντίον τών μοναχών καί τών Μοναστηριών. Οί μοναχοί αποκαλοΰνται «τέρατα», τρέφονται από τόν ιδρώτα τοΰ έλληνικοΰ λαοΰ, άν καί διασώζονται μαρτυρίες τοΰ Μακρυγιάννη καί άλλων ότι τά Μοναστήρια ήταν έστίες ζωής για τούς ύποδούλους Έλληνες. Ζητᾶ νά κλείσουν τά Μοναστήρια καί νά διορθωθοΰν πολλά πράγματα τής θρησκείας. Προτρέπει τούς Μοναχούς νά καταγίνωνται «είς τήν μελέτην τών σοφών τής έκκλησίας καί εις τόν όρθόν λόγον». Ζητᾶ νά έμποδίσουν τά θαύματα, γιατί είναι δεισιδαιμονία.

Όλα αυτά πού άνεφέρθησαν, καθώς επίσης καί τό ότι επαινεΐται ό Κοραής, δείχνουν καθαρά ότι ό άνώνυμος συγγραφεύς διαπνέεται από προτεσταντικό καί είκονοκλαστικό πνεΰμα, έχει άγνοια τής παραδόσεως τοΰ έλληνικοΰ λαοΰ καί

προσπαθεῖ νά εισάγη στόν Ἑλληνικό Ὁρθόδοξο χῶρο τίς μεταρρυθμιστικές προσπάθειες τῶν δυτικῶν, κυρίως τῶν Προτεσταντῶν. Εἶναι προτεστάντης καί ξεκομμένος ἀπό ὅλη τήν παράδοση τοῦ Γένους. Ὄταν κατηγορῇ τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, τό κάνει μέ τά δεδομένα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας καί ὅταν θέλῃ νά διορθώσῃ μερικά πράγματα τό κάνει μέσα ἀπό τήν προτεσταντική προβληματική.

Θεωρῶ ὅτι ἡ Ἑλληνική Νομαρχία εἶναι ἓνα ἐμπαθές κείμενο, γεμάτο ἀπό ὑπερβολές καί ὕβρεις, ὑποκειμενικό, καί δέν βοήθησε στήν Ἐπανάσταση, πού τήν ἔκανε ὁ ἑλληνικός λαός μέ τούς ποιμένες του. Οἱ διαφωτιστές παρακίνησαν κυρίως τούς λογίους.

5. Οἱ Νεομάρτυρες

Σημαντικό ρόλο στήν διατήρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλά καί ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας εἶχαν οἱ Νεομάρτυρες τῆς Ἐκκλησίας. Στήν κατηγορία αὕτη ὑπάγονται ὅλοι οἱ μάρτυρες πού μαρτύρησαν μετά τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τούς Ὀθωμανούς τό 1453. Οἱ Νεομάρτυρες ἀρνήθηκαν νά ἀλλαξοπιστήσουν, ἄλλοι, ἐπειδή εἶχαν ἀλλαξοπιστήσει, ἐπέστρεφαν στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, καί ἄλλοι ἀπό Μουσουλμάνοι γίνονταν Ὁρθόδοξοι Χριστιανοί, καί γι' αὐτό ὑποβάλλονταν σέ διάφορα μαρτύρια καί τελικά ἀπέθνησκαν γιά τόν Χριστό. Τό μαρτύριο καί ἡ ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου ἦταν σημαντικά γεγονότα γιά τήν περιφέρεια ἐκείνη, γίνονταν ἐορταστικές ἐκδηλώσεις, ἦταν στήν πραγματικότητα μιᾶ διαμαρτυρία ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, ὑπόσχεση παραμονῆς στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καί διαφύλαξη τῶν ἱερῶν καί ὁσίων τοῦ Γένους, καί, βεβαίως, ἦταν μιᾶ ὑπόμνηση τῆς ἐλευθερίας.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809) συγκέντρωσε ὅσα μαρτυρολόγια Νεομαρτύρων κυκλοφοροῦσαν, καθώς ἐπίσης καί ὁ ἴδιος συνέταξε ἄλλα μαρτυρολόγια καί στήν συνέχεια τά ἐξέδωσε σέ βιβλίο ἐπωνομαζόμενο «Νέον Μαρτυρολόγιον» μέ ὑπότιτλο «ἦτοι μαρτύρια τῶν νεοφανῶν μαρτύρων, τῶν μετά τήν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατά διαφόρους καιρούς καί τόπους μαρτυρησάντων, συναχθέντα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων καί μετ' ἐπιμελείας ὅτι πλείστης διορθωθέντα, ἐν οἷς καί ἱκαναί ἀκολουθίαι προσετέθησαν, παρά τοῦ ὁσίου Νικόδημου τοῦ Ἀγιορείτου». Στό βιβλίο αὐτό καταγράφονται ἑκατό περίπου συναξάρια Νεομαρτύρων. Μπορεῖ κανεῖς νά ἀντιληφθῇ τήν μεγάλη σημασία τους, ἀφοῦ οἱ τόποι πού μαρτύρησαν οἱ ἅγιοι αὐτοί καί ὅπου εὐρίσκονταν οἱ τάφοι τους, ὑπῆρξαν, τοῦλάχιστον, ἑκατό πνευματικές ἐστίες πού τροφοδοτοῦσαν τόν λαό μέ δύναμη, ἀλλά καί ὑπόμνηση νά παραμείνουν πιστοί στίς παραδόσεις πού εἶχαν παραλάβει. Ἦταν καί εἶναι ἑκατόν πνευματικές ἀντιστάσεις ἐναντίον κάθε ἐκκοσμίκευσης τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.

Θά γίνῃ μιά σύντομη παρουσίαση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ πού θεωρῶ πολύ σημαντικό, γιατί βοήθησε πολύ στήν διατήρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας.

Σκοπός τοῦ βιβλίου εἶναι νά καταγραφοῦν οἱ ὁμολογίες καί τά μαρτύρια τῶν νεοφανῶν μαρτύρων καί νά γίνουν ἀνάγνωσμα ἀπό τούς Χριστιανούς πού βρισκονταν κάτω ἀπό τήν δουλεία τῶν Ὀθωμανῶν, σέ μιά περίοδο πολύ κρίσιμη, ὅπου παρατηροῦνταν πολλές ἀλλαξοπιστίες καί μέ αὐτόν τόν τρόπο ἀλλοιωνόταν ἡ ταυτότητα τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν.

Μέσα στό πλαίσιο αὐτό σκοπός τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἦταν νά προτρέψῃ τούς Ρωμηούς νά ὑπομένουν τούς πολλούς πειρασμούς πού ἀντιμετώπιζαν, νά παραμείνουν σταθεροί στήν πίστη τους στόν Χριστό καί τήν Ἐκκλησία, νά ἐπιστρέψουν στήν Ἐκκλησία ὅσοι εἶχαν ἀρνηθῇ τόν Χριστό καί ἀλλαξοπίστησαν καί ἀκόμη νά μαρτυρήσουν γιά τήν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ. Πρόκειται γιά ἓνα σάλπισμα πνευματικῆς ἐλευθερίας, πού δινόταν μέσα ἀπό τά σπλάχνα τῆς Ρωμηοσύνης καί ὄχι ἔξω ἀπό αὐτήν.

Συνήθως κάνουμε λόγο για τήν συμβολή τῶν διαφωτιστῶν στήν ἐξέγερση τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν. Καί αὐτοί ἔπαιξαν ἕναν ρόλο, μεταξύ τῶν λογίων, ἀλλά ποτέ δέν πρέπει νά παραβλέπουμε τήν σημαντική προσφορά τῶν Νεομαρτύρων, καθώς καί τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου πού ἦταν μιά οὐσιαστική συμβολή στό νά διαφυλαχθῇ ἡ πνευματική ἐλευθερία καί ἡ αὐτοσυνειδησία τῶν Ρωμηῶν. Γιατί ἂν δέν προηγεῖτο ὁ ἀγώνας τῶν Νεομαρτύρων οἱ λόγοι δέν θά εὔρισκαν ἀνταπόκριση στά λαϊκά στρώματα.

Ὅταν διαβάση κανεῖς τά συναξάρια τῶν Νεομαρτύρων, ἐκπλήσσεται ἀπό τό «πνεῦμα» πού διακατεῖχε τούς Χριστιανούς αὐτούς, πού προέρχονταν ἀπό ὅλη τήν Βαλκανική καί ἀγωνίσθηκαν μέ τόν τρόπο τους, δέχθηκαν νά μαρτυρήσουν παρά νά χάσουν τήν πνευματική τους ἐλευθερία, τό ὁποῖο τούς ξεχωρίζει σαφέστατα ἀπό τούς ἥρωες τῆς Πατρίδος. Οἱ Νεομάρτυρες ἦταν ἐμποτισμένοι ἀπό τό Ἅγιον Πνεῦμα, ἐνῶ οἱ ἥρωες ἀγωνίζονταν γιά κάποιο ὑψηλό ἰδανικό.

Κατά τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν τό Ἅγιον Πνεῦμα ἔλθῃ πλούσια στήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου, καί στήν συνέχεια διαπορθμευθῇ καί στό σῶμα του, τότε ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά μαρτυρήσῃ γιά τόν Χριστό, ἀπό ἐσωτερική πληρότητα καί ἀγάπη καί μπορεῖ νά ὑπομείνῃ τά βασανιστήρια. Αὐτό σημαίνει ὅτι τῆς πληρώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό Ἅγιον Πνεῦμα προηγεῖται ἡ ἡσυχαστική ζωή, καί ἀκολουθοῦν ἡ μαρτυρία καί τά μαρτύρια.

Τό «Νέον Μαρτυρολόγιον» εἶναι γεμάτο ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα πού διακατεῖχε τούς ὁσίους ἀσκητές, τούς μάρτυρες καί τούς μεγάλους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Στήν ζωή τῶν Νεομαρτύρων βλέπει κανεῖς τήν εὐαγγελική ἄσκηση, διάφορα στοιχεῖα τῆς ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, καί τήν ἐμπειρία τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, τῆς Παναγίας καί τῶν Ἀγίων. Στά συναξάρια αὐτά συναντᾷ κανεῖς τήν σωστή πνευματική καθοδήγηση πού λάμβαναν οἱ Χριστιανοί ἀπό διαφόρους ἁγίους πνευματικούς Πατέρες, οἱ ὅποιοι τούς συνιστοῦσαν τό μαρτύριο· βλέπει τήν ἀτμόσφαιρα πού διακατεῖχε τούς μάρτυρες, δηλαδή τήν προσευχή μέ τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ Υἱέ τοῦ Θεοῦ ἐλέησόν με τόν ἁμαρτωλόν», τήν νοερά καρδιακή προσευχή, τήν ἔλευση τῆς εὐχῆς στήν καρδιά, τόν φωτισμό τοῦ νοός· τήν ἔκσταση, ὡς ἄρπαγή τοῦ νοός· τήν δίψα τοῦ μαρτυρίου, τά μαρτύρια μέ ἔκσταση, ὥστε νά μποροῦν νά βαστάσουν τούς πόνους τῶν βασάνων· τήν ἔκφραση τῆς μετανοίας τῶν ἤδη ἀλλαξοπισθέντων μέ τό μαρτύριό τους· τήν ἔλλαμψη στό σῶμα ὑπό τῆς Χάριτος τοῦ Θεοῦ, τήν συνανάκραση σώματος καί Φωτός, τήν θέωση· τόν φωτισμό τοῦ χώρου τῆς φυλακῆς ἀπό κάποιο ἄλλο φῶς· τά ἐκδηλούμενα διάφορα σημεῖα κατά τήν διάρκεια τοῦ μαρτυρίου· τήν ἐμφάνιση τῶν ἁγίων μέσα στό φῶς· τήν ἔλλαμψη τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων· τά διάφορα θαύματα πού γίνονταν μετά τό μαρτύριο κλπ.

Τό «Νέον Μαρτυρολόγιον» εἶναι ἕνα συναξάριο πού δείχνει τό «πνεῦμα» πού διακατεῖχε τούς Νεομάρτυρες πού ἦταν τό ἴδιο τό «πνεῦμα» τῶν ἀρχαίων ἀσκητῶν καί ἀρχαίων μαρτύρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι ἦταν μέτοχοι τοῦ Παναγίου Πνεύματος καί ὁδηγοῦντο ἀπό αὐτό στό μαρτύριο.

Πέρα ἀπό τούς βίους τῶν ἁγίων Νεομαρτύρων, μεγάλη σημασία ἔχει καί τό «προοίμιον» τό ὁποῖο συνέγραψε ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης στήν ἀρχή τοῦ βιβλίου. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἅγιος ἐμπνεύσθηκε πολύ ἀπό τά θαυμαστά μαρτύρια αὐτῶν τῶν εὐλογημένων ἀνθρώπων καί καρπός τῆς ἐμπνεύσεώς του ἦταν αὐτό τό θαυμάσιο πρᾶγματι «προοίμιον».

Στήν ἀρχή τοῦ «προοιμίου» ὁ ἅγιος Νικόδημος δοξάζει τόν Θεό γιατί ἀνέδειξε τόσους Νεομάρτυρες κατά τήν δύσκολη αὐτή περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας «ὑποκάτω εἰς τόν σκληρόν ζυγόν, καί τήν αἰχμαλωσίαν τῶν νῦν κρατούντων... Οἱ ὅποιοι διά νά φυλάξουν τήν ἐλευθερίαν, καί εὐγένειαν τῆς Χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως, κατεφρόνησαν πλοῦτον, δόξαν, ἡδονάς, καί κάθε ἄλλην σωματικήν ἀπόλαυσιν, καί παρέδωκαν προθύμως τόν ἑαυτόν τους εἰς θάνατον». Καί μάλιστα αὐτό τό ἔκαναν μέ χαρά σέ μιά περίοδο πού ἔλλειψε ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, ἡσθένησε ἡ πίστη καί λιγόστευσε ἡ ἐλπίδα. Πρέπει νά δοξασθῇ ὁ Θεός, γιατί αὐτό εἶναι ἕνα θαῦμα «παρόμοιον ὡσάν νά βλέπη τινας μέσα εἰς τήν καρδίαν τοῦ χειμῶνος, ἔαρινά ἄνθη, καί τριαντάφυλλα· μέσα εἰς τήν βαθυτάτην νύκτα, ἡμέραν καί ἥλιον·

μέσα εις τό ψηλαφητόν σκότος, φῶτα λαμπρότατα· ἐν καιρῷ τῆς αἰχμαλωσίας, νά βλέπη ἐλευθερίαν· καί ἐν καιρῷ τῆς τωρινῆς ἀσθενείας, ὑπερφυσικήν δύναμιν».

Ἐπειτα, καταγράφει τά πέντε αἷτια γιά τά ὁποῖα ὁ Θεός ἀνέδειξε τούς Νεομάρτυρας κατά τήν διάρκεια τῆς δουλείας. Γράφει:

«Εἶδέ καί ἐρωτᾷ τινάς, διά ποῖα αἷτια εὐδόκησεν ὁ Θεός νά γίνωνται οὗτοι οἱ νέοι Μάρτυρες εἰς τούς τωρινούς καιρούς; Ἀποκρίνομαι, ὅτι διά πέντε τινά: α΄. διά νά ἦναι ἀνακαινισμός ὅλης τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως. β΄. διά νά μένουν ἀναπολόγητοι ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κρίσεως οἱ ἀλλόπιστοι. γ΄. διά νά ἦναι δόξα μέν καί καύχημα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἔλεγχος δέ καί καταισχύνῃ τῶν ἑτεροδόξων. δ΄. διά νά ἦναι παράδειγμα ὑπομονῆς εἰς ὅλους τούς Ὁρθοδόξους Χριστιανούς ὁπού τυραννοῦνται ὑποκάτω εἰς τόν βαρύν ζυγόν τῆς αἰχμαλωσίας. ε΄. δέ καί τελευταῖον, διά νά ἦναι θάρρος, καί παρακίνησις εἰς τό νά μιμηθοῦν διά τοῦ ἔργου τό μαρτυρικόν τους τέλος, καί ὅλοι μέν οἱ Χριστιανοί οἱ κατά περίστασιν εἰς τό μαρτυρῆσαι ἀναγκαζόμενοι. Ἐξαιρέτως δέ καί μάλιστα, ὅσοι ἔφθασαν νά ἀρνηθοῦν πρότερον τήν Ὁρθόδοξον πίστιν».

Ὑστερα ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν πέντε αὐτῶν αἰτίων, ἐγκωμιάζει τούς ἀθλητές καί Μάρτυρες τοῦ Χριστοῦ «τά γλυκύτατα πᾶσι Χριστιανοῖς καί πράγματα, καί ὀνόματα, τοῦ ἐπουρανίου βασιλέως παρεμβολή καινή, καί γεναιότατον στράτευμα...»· τούς ὀνομάζει ἀγγέλους, διότι ἐνίκησαν τόν ἀσώματο διάβολο ὡς ἀσώματοι ὄντες· φωστήρες πού ἔλαμψαν μέ τίς ἀκτίνες τοῦ μαρτυρίου «ἀνάμεσα εἰς τήν βαθεῖαν ταύτην νύκτα καί ψυχρότητα τῆς αἰχμαλωσίας» καί λάμπουν «εἰς τάς διανοίας τῶν Ὁρθοδόξων τρανώτερον τό φῶς τῆς θεογνωσίας»· ποταμούς, διότι «μέ τήν πλημμύραν τῶν αἱμάτων» τους κατεβύθησαν «τήν πλάνην τῶν ἀλλοπίστων· ἱατρούς, διότι θεραπεύουν μέ τήν δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τίς ἀσθένειες τῆς ψυχῆς καί τοῦ σώματος αὐτῶν πού τους ἐπικαλοῦνται μέ πίστη· πύργους τῆς εὐσεβείας, φύλακας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, μυρίπνοα ἄνθη καί ρόδα τοῦ Παραδείσου, προστάτας, βοηθοῦς καί σωτήρας τῶν Ὁρθοδόξων».

Στό τέλος δέ ζητᾷ τίς πρεσβεῖες τους πρός τόν Θεό γιά νά γίνῃ ἴλεως γιά τίς ἁμαρτίες.

Νομίζω εἶναι καλό νά γραφοῦν μερικά ἐνδιαφέροντα σημεῖα ἀπό τό σημαντικό αὐτό «προοίμιο» τοῦ ἁγίου Νικοδήμου, γιατί συνδέονται μέ τό θέμα πού θίγουμε στήν ἐνότητα αὐτή καί σχετίζονται μέ τήν μεγάλη προσφορά τῆς Ἐκκλησίας, καί διά τῶν Νεομαρτύρων, στήν διάσωση τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἀλλά καί τοῦ Γένους σέ μιά περίοδο κρίσιμη, κατά τήν περίοδο τῆς δουλείας στούς Ὀθωμανούς.

Οἱ Νεομάρτυρες ἐκήρυτταν ὅτι ἡ πίστη τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἀπλανής καί ἀληθινή καί

ὁμολογοῦσαν ὅτι ὁ Χριστός εἶναι Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸς ἀληθινός, ἅν καὶ ἦταν «γεννηθέντες καὶ ἀνατραφέντες, ἀνάμεσα εἰς τὰ πλήθη τῶν ἀλλοπίστων, τελευταῖον, ἐνώπιον τῶν ἰδικῶν τους ἡγεμόνων, καὶ κριτῶν, μέ μεγάλην ἀνδρείαν» Τὴν δέ ὁμολογία τους ἐβεβαίωσαν «μέ τὰ διάφορα θαύματα, τὰ ὅποια ἐνήργησε δι' αὐτῶν ὁ Θεός, τόσον ἐν τῷ καιρῷ τοῦ μαρτυρίου των, ὅσον καὶ μετὰ τὴν τοῦ Μαρτυρίου των τελείωσιν». Ὅλα αὐτὰ ἦταν γεγονότα κοινωνικά, πού γίνονταν γνωστά σέ ὁλόκληρες περιφέρειες καὶ ἐνεργοῦσαν ἀποτελεσματικά στίς καρδιές τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν.

Ἄλλο σημεῖο εἶναι ὅτι οἱ Νεομάρτυρες, μέ τό μαρτύριό τους, συνιστοῦσαν στούς Χριστιανούς νά κάνουν ὑπομονή στά βάσανα πού ἀντιμετώπιζαν καὶ νά μὴ ἐγκαταλείψουν τὴν πίστη τους στόν Χριστό. Βάζοντας ὁ ἅγιος Νικόδημος τούς Νεομάρτυρες νά ὁμιλοῦν ἐκεῖνοι, γράφει:

«Ἀδελφοί μας Χριστιανοί. Ἀδελφοί μας ἀγαπητοί, καὶ παμπόθητοι. Ὁ λαὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ ἐκλεκτός, καὶ περιούσιος, λάβετε παράδειγμα ὑπομονῆς τῶν θλίψεων ὅπου δοκιμάζετε, καὶ ἀπὸ ἡμᾶς τούς συναδελφούς σας. Ἡμεῖς διὰ νά ὑπομείνωμεν ἀνδρείως διὰ τόν Χριστόν τὰ παρά τῶν ἀλλοπίστων διάφορα μαρτύρια, ἐκληρονομήσαμεν μίαν Βασιλείαν αἰώνιον, καὶ ἐσυναριθμήθημεν μέ τούς παλαιούς, καὶ Ἀγίους Μάρτυρας. Καὶ ἐσεῖς ἂν ὑπομένετε μετὰ εὐχαριστίας, διὰ τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, τούς δαρμούς, τὰς φυλακάς, τὰς ἀλύσεις, τὰς ἀγγαρείας, τὰς ζημίας, τὰ ἀνυπόφορα δοσίματα, καὶ τὰ ἄλλα βάσανα ὅπου σᾶς κάμνουν οἱ νῦν κρατοῦντες, βέβαια ὡς Μάρτυρες τῇ ποιιρέσει λογίζεσθε κοντά εἰς τόν Θεόν».

Καί πιό κάτω τούς συνιστᾷ νά μὴ ἀλλαξοπιστήσουν, καίτοι εὐρίσκονται ἐν μέσῳ λύκων:

«Φυλαχθῆτε ἀγαπητοί ἀδελφοί μας, φυλαχθῆτε διὰ ἀγάπην Θεοῦ καὶ διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ψυχῶν σας, νά μὴ σᾶς κλέψουν τόν θησαυρόν τῆς Ἀγίας σας πίστεως, τῆς ὁποίας ὅλος ὁ Κόσμος μέ ὅλας του τὰς δόξας, καὶ ἀναπαύσεις, καὶ τὰ βασίλεια, δέν εἶναι ἀντάξιος. Ἐνθυμηθῆτε πῶς ὁ δεσπότης μας Χριστός ὅπου σᾶς ἔβαλεν ὡσάν τὰ πρόβατα ἀνάμεσα εἰς τὰ ἀνήμερα θηρία, σᾶς ἔδωκε τοιαύτην παραγγελίαν, νά ἦσθε φρόνιμοι ὡσάν τό ὀφίδι».

Καί κατωτέρω γράφει:

«Φυλαχθῆτε νά μὴν ἀρνηθῆτε τὴν Ὁρθόδοξον πίστιν σας, καὶ νά ὁμολογήσετε τὴν ἐκείνων θρησκείαν. Μὴ τυφλωθῆτε τόσον, ὅπου νά προτιμήσετε τό σκότος ἀπὸ τό φῶς· τό ψεῦδος ἀπὸ τὴν ἀλήθειαν· τό χαλκοῦν καὶ κάλπικον νόμισμα ἀπὸ τό καθαρὸν καὶ δοκιμασμένον μάλαγμα· τό γυαλί καὶ ἄτιμον χαλίκι ἀπὸ τό ἀτίμητον

πετράδι· μέ ἕναν λόγον, τόν ἄδην ἀπό τόν οὐρανόν, καί τήν κόλασιν ἀπό τόν Παράδεισον· μή τό καταδεχθῆτε ποτέ, μή, νά ἀφήσετε τήν ἀγιωτάτην πίστιν σας, ἥτις κάμνει ἐκείνους ὁπού τήν πιστεύουν, ἀπό ἀνθρώπους Ἀγγέλους· ἀπό ἐπιγείους οὐρανίους· ἀπό ὑλικούς, υἱούς Θεοῦ κατά χάριν, λαμπροτάτους ἡλίους, κληρονόμους τῆς οὐρανῶν βασιλείας. Καί ἀπλῶς εἰπεῖν, μή τό στέρξετε ποτέ, ποτέ ἀδελφοί, νά ἀρνηθῆτε τόν πραότατον, τόν γλυκύτατον Ἰησοῦν Χριστόν, τόν ἀληθινόν υἱόν τοῦ Θεοῦ, καί Θεόν, δι' οὗ ἐκτίσθησαν ὅλα τά πάντα, οὐράνια, ἐπίγεια, καί καταχθόνια, τόν πλάστην σας· τόν προνοητήν σας· τόν πατέρα σας· τόν εὐεργέτην σας· τόν σωτήρα σας· τόν διδάσκαλόν σας· ὅστις ἐγένετο ἄνθρωπος, καί ἔπαθε, καί ἐσταυρώθηκε, καί ἀπέθανε, καί ἀνέστη διὰ τήν σωτηρίαν τήν ἐδικήν σας· ὅστις σᾶς ἔπλυνε μέ τό θεῖον του βάπτισμα· σᾶς ἔθρεψε μέ τό σῶμα του· σᾶς ἐπότισε μέ τό αἶμα του· ὅστις σᾶς ἐξαγόρασεν ἀπό τάς χεῖρας τοῦ διαβόλου· σᾶς ἐλύτρωσεν ἀπό τήν κόλασιν· καί σᾶς ἔκαμε κληρονόμους τῆς βασιλείας του· ἀλλ' οὐδέ μέ λόγον ψιλόν νά στέρξετε, ἀλλ' οὐδέ μέ νεῦμα μόνον ἀπλοῦν, νά φανῆτε πῶς ἀρνεῖσθε τόν Χριστόν, καί δέχεσθε ἄλλην θρησκείαν, κἄν μυρία βάσανα σᾶς κάμουν, κἄν χιλίους θανάτους σᾶς δώσουν· διὰ τί καί ὁ ψιλός ἐκεῖνος λόγος, καί τό ἀπλοῦν ἐτοῦτο νεῦμα, σᾶς χωρίζουν ἀπό τόν Χριστόν, καί τήν βασιλείαν του, καί σᾶς καταδικάζουν εἰς τήν αἰώνιον κόλασιν».

Ὁ ἅγιος Νικόδημος διὰ τῶν Νεομαρτύρων ἐνθαρρύνει τούς ὑποδούλους Ρωμηούς νά μή φοβηθοῦν ἀπό τίς ἀπειλές τῶν τυράννων:

«Μή σᾶς φοβίζουν ἀδελφοί, τά ἄγρια πρόσωπα τῶν τυράννων, οὔτε τό πλῆθος αὐτῶν, οὔτε ἡ φωναῖς τους, οὔτε οἱ φοβέrais τους. Μή σᾶς φοβίσουν ἡ πληγαῖς, ἡ σπάθαις, ἡ ἀλυσίδες, ἡ φυλακαῖς. Μή σᾶς φοβίζουν ἡ φούρκαις, τά τζεγγέλια, ἡ πυρκαϊαῖς».

Γνώρισε ὁ ἅγιος Νικόδημος ὅτι ὑπῆρχαν πολλοί πού εἶχαν ἀλλαξοπιστήσει, δηλαδή ἀρνήθηκαν τόν Χριστό, καί ἀπεδέχθησαν τόν Μουσουλμανισμό καί ἔτσι ἀπέκτησαν δόξες, τιμές, ἀξιώματα, πλοῦτο, ἀπό τούς Ὀθωμανούς. Ὁ ἅγιος εἶχε σαφῆ γνώση ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό ἔρριψαν τόν Σταυρό τοῦ Χριστοῦ καί ἔλαβαν τό «χάραγμα» πού τούς «ἔδωκε τό θηρίον, δηλαδή ὁ διάβολος, καί ἡ εἰκὼν τοῦ θηρίου δηλαδή ὁ ἀρχηγός τῆς θρησκείας τῶν ἀλλοπίστων». Γι' αὐτό, χρησιμοποιοῦντας τά στόματα τῶν Νεομαρτύρων, τούς συνιστᾷ νά μετανοήσουν καί νά ἐπιστρέψουν στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, μέ πραγματική μετάνοια καί κυρίως μέ τό μαρτύριό τους. Γράφει:

«Σᾶς παρακινουῦμεν λοιπόν ἀδελφοί, νά μιμηθῆτε ἡμᾶς τούς ὁμοιοπαθεῖς ἀδελφούς σας, καί νά πιασθῆτε δεύτερον εἰς τόν πόλεμον μέ τόν ἐχθρόν ὁπού σᾶς ἐνίκησε, καί νά μή τόν ἀφήσετε πλέον ἕως ὁπού κατά κράτος νά τόν νικήσετε· τό λέγομεν καθαρώτερον· α'. Πρέπει νά ὑπάγετε εἰς κανένα πνευματικόν ἔμπειρον, καί

ένάρετον, νά ἐξομολογηθῆτε τήν ἄρνησιν ὅπου ἐκάματε, καί ὅλας τάς λοιπὰς ἁμαρτίας σας· φανερώνοντες εἰς αὐτόν καί τόν σκοπόν ὅπου ἔχετε διά τό μαρτύριον· β´. Νά ζητήσετε νά λάβετε τήν δευτέραν χρίσιν τοῦ Ἁγίου μύρου, κατά τήν διάταξιν τῆς Ἐκκλησίας μας· γ´. Νά τραβηχθῆτε εἰς ἕνα μέρος ἡσυχον, καί ἐκεῖ καθημένοι νά παρακαλέσετε τόν Θεόν μέ νηστείαν, ἀγρυπνίαν, καί δάκρυα, διά νά γένη ἵλεως εἰς τό μέγα σφάλμα ὅπου ἐκάμετε· καί μάλιστα διά νά ἀνάψῃ τήν θείαν του ἀγάπην εἰς τήν καρδίαν σας, καί νά σᾶς ἐνδυναμώσῃ εἰς τό Μαρτύριον, διά νά καταισχύσετε τόν διάβολον, καί τούς ὑπηρέτας του· δ´. Νά κοινωνήσετε τά θεῖα μυστήρια μέ κατάνυξιν καί εὐλάβειαν. Καί ε´. ὕστερα ἀπό ὅλα ταῦτα, νά σηκωθῆτε νά ὑπάγετε εἰς τόν τόπον ἐκεῖνον ὅπου ἡρνήθητε τόν Χριστόν πρότερον, καί ἐκεῖ νά ἄρνηθῆτε τήν θρησκείαν ἐκείνην ὅπου ἐδέχθητε, καί νά ὁμολογήσετε τήν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, καί ἐν τῇ ὁμολογίᾳ ταύτῃ νά χύσετε τό αἷμα σας, καί νά ἀποθάνετε· ἔτζη ἐκάμαμεν ἡμεῖς, καί μέ τήν χάριν τοῦ Χριστοῦ ἐνικήσαμεν· ἔτζη νά κάμετε καί ἐσεῖς διά νά νικήσετε».

Τό ἐκπληκτικό σημεῖο ἀπό τό «προοίμιο» τοῦ ἁγίου Νικοδήμου εἶναι ἡ προτροπή του, διά στόματος τῶν Νεομαρτύρων, πρὸς τούς ἀρνηθέντες τόν Χριστόν νά προχωρήσουν πρὸς τό μαρτύριο: «Τρέχετε, τρέχετε λοιπόν ἀδελφοί, διά νά φυλάσσετε τόν ποθούμενον· δράμετε, δράμετε, διά νά μή φύγῃ τό κυνήγι ἀπό τάς χεῖρας σας· ἀγωνισθῆτε, ἀγωνισθῆτε, διά νά μή σᾶς πάρουν ἄλλοι τόν Στέφανον». Μάλιστα τούς διαβεβαιώνει ὅτι μόλις θά εἰσέλθουν στό μαρτύριο μέ πίστη γιά νά κηρύξουν τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ «ἐνώπιον τῶν ἀλλοπίστων», τότε ὁ Θεός «θά στείλῃ μυστικῶς, καί ἀοράτως τήν θείαν Του χάριν καί βοήθειαν, διά νά σᾶς παρηγορήσῃ, καί νά σᾶς ἐνδυναμώσῃ εἰς τό Μαρτύριον».

Σέ ἕνα σημεῖο τοῦ «προοιμίου» του ὁ ἅγιος Νικόδημος λέγει ὅτι μέ τούς Νεομάρτυρες χαίρεται ἡ Ἐκκλησία, γιατί ὅσο περνᾷ ὁ καιρός αὐξάνονται τά νέα παιδιὰ της. Καί γράφει: Ἡ Ἐκκλησία «αὐξάνει τήν χαράν της... ἐπειδὴ κατά τό ἐνεστός ἔτος (1794) εἰς διάστημα ἐννέα μηνῶν, εἶδεν, ὅτι ἦνθισαν εἰς τόν νοητόν της παράδεισον, ὡς ρόδα ἐρυθρά, καί εὖοσμα, πέντε νέοι Μάρτυρες, ἐν διαφόροις τόποις ἀθλήσαντες». Ἡ δόξα τῆς Ἐκκλησίας φαίνεται κυρίως σέ χρόνους μαρτυρικούς, μέσα στούς διωγμούς καί ὄχι τόσο σέ περίοδο ἐξωτερικῆς εἰρήνης καί ἐλευθερίας.

Γενικά, όχι μόνον τό «προοίμιον», αλλά καί ὅλο τό περιεχόμενο τῶν μαρτυρολογίων τῶν Νεομαρτύρων εἶναι θαυμαστό καί μεγάλη προσφορά στούς Ρωμηούς πού ἦταν κάτω ἀπό τήν τουρκική σκλαβιά. Εἶναι ἀνυπολόγιστη ἡ προσφορά τῶν Νεομαρτύρων στό Γένος, αλλά καί σημαντική ἡ προσφορά τοῦ ἁγίου Νικοδήμου μέ τό βιβλίο μέ τά συναξάρια τῶν Νεομαρτύρων καί τήν συγγραφή τοῦ καταπληκτικοῦ προοιμίου.

6. Οἱ Φιλοκαλικοί Πατέρες-Κολλυβάδες

Τό δεύτερο μισό τοῦ 18 αἰῶνος ἀναπτύχθηκε στό Ἅγιον Ὄρος μιά πνευματική κίνηση, πού ἐπεκτάθηκε καί ἔξω ἀπό αὐτό, ἡ λεγόμενη νηπτική καί φιλοκαλική κίνηση καί παράδοση, στήν ὁποία συγκαταλέγονταν πιστά τέκνα τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως ἱερομόναχοι καί μοναχοί. Στούς ἀνθρώπους αὐτούς ἀπέδωσαν τόν χαρακτηρισμό «κολλυβάδες», ἐπειδή ἡ κίνηση αὐτή ἄρχισε ἀπό ἕνα γεγονός ὅτι δέν ἀνέχονταν καί δέν ἐπιθυμοῦσαν νά γίνονται μνημόσυνα τήν Κυριακή, λόγω τοῦ ἀναστασίμου χαρακτήρα τῆς ἡμέρας αὐτῆς, αλλά τά κόλλυβα νά διαβάζωνται τό Σάββατο πού εἶναι ἡ ἡμέρα τῶν νεκρῶν.

Ὅμως, ἡ πνευματική αὐτή κίνηση δέν μπορεῖ νά κλεισθῇ μέσα στόν χαρακτηρισμό κολλυβάδες, αλλά ὅσοι συγκαταλέγονταν στήν πνευματική αὐτή κίνηση πρέπει νά ὀνομασθοῦν φιλοκαλικοί Πατέρες, γιατί, ὅπως ἀποδείχθηκε, βοήθησαν πολύ τούς Χριστιανούς καί τελικά τό Γένος νά παραμείνουν στήν πίστη τῶν Πατέρων τους καί νά διαφυλάξουν τήν πνευματική ταυτότητά τους.

Τήν ἐποχή ἐκείνη στό Ἅγιον Ὄρος παρατηρεῖται μιά ἄνθηση, μέ τήν παρουσία λογίων, αλλά καί πατερικῶν μοναχῶν. Ἦδη τόν 17ο αἰῶνα παρατηρήθηκε τό ἐκπληκτικό καί παράδοξο νά παραχωρηθῇ τό δικαίωμα νά ἀνοίξουν οἱ Λατίνοι στό Ἅγιον Ὄρος Σχολή πού λειτούργησε γιά μερικά χρόνια, μέχρις ὅτου κλείσθηκε ἀπό τούς Τούρκους. Τό παράδοξο ἀκόμη εἶναι ὅτι κλήθηκε ἕνας προτεστάντης Καθηγητής γιά νά διδάξῃ στήν ὑπό ἵδρυση Ἀκαδημία φιλοσοφία καί θεολογία. Ὅμως, ταυτόχρονα ὑπῆρξαν καί ζηλωτές μοναχοί, φωτισμένοι θεολόγοι μέ πολλά διανοητικά καί πνευματικά χαρίσματα (Παναγιώτης Χρήστου).

Τέτοιοι φωτισμένοι Πατέρες καί θεολόγοι ἦταν οἱ Φιλοκαλικοί Πατέρες, οἱ ὁποῖοι γνώρισαν καί ἔζησαν ὅλη τήν ἡσυχαστική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί τήν παρουσίασαν στήν ἐποχή τους, γι' αὐτό καί ἔχουν χαρακτηρησθῇ ὡς «ἀνανεωταί τῆς πατερικῆς σκέψεως». Πρόκειται γιά τόν Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη πού προερχόταν ἀπό γονεῖς ἐβραϊκῆς καταγωγῆς, αλλά προσήλυτους στήν Ὁρθοδοξία, τόν Ἀθανάσιο Πάριο (1721-1813), τόν Μακάριο Κορίνθου Νοταρά (1731-1805), τόν Νικόδημο Ἀγιορείτη (1749-1809) καί ἄλλους. Πέρα ἀπό αὐτούς, ὡς Κολλυβάδες

χαρακτηρίζονταν καί οἱ Χριστοφόρος Προδρομίτης, Ἰάκωβος Πελοποννήσιος, Παΐσιος Καλλιγράφος, Παρθένιος Ζωγράφος, Ἀγάπιος Κύπριος κ.ἄ. Οἱ Φιλοκαλικοὶ Πατέρες-Κολλυβάδες ἦταν σχολάρχες καί διδάσκαλοι σέ διάφορες Σχολές, παιδαγωγοὶ τοῦ Γένους, ἡγέτες στὸν μοναχισμό, Πνευματικοὶ Πατέρες καί καθοδηγητὲς μαρτύρων, συγγραφεῖς, μεταφραστές καί σχολιαστές διαφόρων κειμένων κλπ.. Ἡ σημαντικότερη φυσιογνωμία εἶναι ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε πράγματι πρωτεργάτης σέ αὐτὴν τὴν πνευματικὴ κίνηση, ὅπως εἶδαμε καί προηγουμένως.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι στὴν Δύση ἀναπτύχθηκε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ Διαφωτισμός ὡς ἀντίδραση στὴν μεταφυσικὴ θεολογία τῆς Δύσεως, ὁ ὁποῖος Διαφωτισμός ἔδινε προτεραιότητα στὸν ὀρθό λόγο καί τίς αἰσθήσεις. Τίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ προσπάθησαν νὰ περάσουν μέσα στὸν χῶρο τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολῆς, μέ τὸν λεγόμενο «νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», Ἕλληνες λόγιοι πού σπούδαζαν στὴν Δύση καί διακατέχονταν ἀπὸ ἀρχαιολατρεία.

Πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ κινήματος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐργάσθησαν οἱ φιλοκαλικοὶ-Κολλυβάδες Πατέρες πού διακόνησαν τὸν λαό τοῦ Θεοῦ μέ διαφόρους τρόπους «μέ ἔργο καί λόγο, μέ γραφίδα καί βίο, μέ συγγραφές καί ἐκδόσεις, μέ μεταφραστικὸ πλουτισμό καί πρωτότυπη θεολογικὴ λειτουργικὴ καί κανονικὴ παραγωγή, μέ συναξαριστικὲς συλλογές καί νεομαρτυρικὲς προαλείψεις, μέ ἄσκηση καί μαρτύριο συνειδήσεως, μέ ἔνταση ὑπὲρ τῆς παραδόσεως, καί ὡς πρὸς τὴν ἀνόθευτη πίστη, καί ὡς πρὸς τὸ ἀπαραχάρακτο ἥθος, καί ὡς πρὸς τίς καταλυτικὲς τῆς θείας λατρείας τυποποιήσεις καί ἀνατροπές, τὸν ἀληθῆ ἁγιοπατερικὸ καί ρωμαῖκο διαφωτισμὸ τοῦ Γένους».

Οἱ Φιλοκαλικοὶ Πατέρες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο τὸ ὁποῖο ἄφησαν, πρόβαλαν τὴν ἐμπειρικὴ θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπως τὴν συναντοῦμε στὰ κείμενα τῶν ἁγίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί τοὺς βίους τῶν ἁγίων· ἀντέταξαν στὸν δυτικὸ σχολαστικισμό τὰ ἐμπειρικὰ κριτήρια τῆς Ὁρθοδόξου Παραδόσεως, τὸν ἡσυχαστικὸ τρόπο ζωῆς· ἀντιπαρέθεσαν «στὸν δρόμο τῆς ἀλαζονικῆς καί νοησιαρχικῆς πολυγνωσίας τὸν ἁγιοπατερικὸ δρόμο τῆς καθαιρόμενης, φωτιζόμενης καί θεούμενης χαρισματικῆς ὑπαρξῆς» καί στοὺς κατὰ κόσμον σοφοὺς, τοὺς θεουμένους ἁγίους καί τοὺς Νεομάρτυρας· ἐξισορρόπησαν ὡς πατερικοὶ τὸν ἀνατρεπτικὸ φιλελευθερισμὸ μέ τὸν τυποποιημένο συντηρητισμὸ ὅπως καί συνέδεσαν τὸ δόγμα μέ τὸ ἥθος· διακίνησαν «τὴν ἐνίσχυση τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καί τὴν ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ»· καί τελικὰ σκόπευαν στὴν «ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πνευματικὴ ἄνοδο τοῦ λαοῦ τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ καί τὴν προφύλαξή του ἀπὸ τοὺς δυτικότερους νεωτερισμούς».

Τὸ ἔργο τῶν Φιλοκαλικῶν Πατέρων εἶναι μεγάλο καί μελετήθηκε ἀπὸ πολλές

πλευρές και μελετάται ακόμη και σήμερα. Πολλοί από τους συγχρόνους Χριστιανούς ανέκάλυψαν τον θησαυρό της Ορθοδόξου Παραδόσεως, μελετώντας τά κείμενα του αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου.

Σημαντικό είναι τό έργο του αγίου Νικοδήμου, σέ συνεργασία μέ τόν άγιο Μακάριο Νοταρά, μέ τίτλο «Φιλοκαλία τών ιερών Νηπτικών συνερανισθεΐσα παρά τών αγίων και θεοφόρων Πατέρων» και υπότιτλο πού δείχνει τό περιεχόμενο, «έν ή διά τής κατά τήν πράξιν και θεωρίαν ήθικής φιλοσοφίας ό νοΰς καθαίρεται, φωτίζεται και τελειοΰται». Τό έργο αυτό είναι μιά ανθολόγηση νηπτικών κειμένων τών Πατέρων πού αναφέρονται στόν τρόπο μέ τόν όποιο βιώνει κανείς τήν άκτιστη Χάρη του Θεοΰ.

Άπό τήν τίτλο και από τόν υπότιτλο φαίνεται τό «πνεΰμα» πού διακατεΐχε τούς δύο αυτούς Φιλοκαλικούς Πατέρας, τόν άγιο Νικόδημο τόν Αγιορείτη και τόν Μακάριο Νοταρά, και τό πώς ήθελαν νά μορφώσουν τούς υποδούλους άδελφούς τους. Διαβάζοντας κανείς τά κείμενα τής Φιλοκαλίας, παρατηρεΐ όλο τόν πλοΰτο και τήν άξία τών νηπτικών αυτών κειμένων. Σήμερα όσοι από τούς δυτικούς γίνονται Ορθόδοξοι μαγεΰονται από τήν άξία αυτών τών ήσυχαστικών κειμένων πού συνέλεξαν ό άγιος Μακάριος Νοταράς και ό άγιος Νικόδημος ό Αγιορείτης και τά έξέδωσε μέ είσαγωγές και κριτικές παρεμβάσεις ό τελευταΐος.

Εΐναι σημαντικό τό «προοΐμιο» πού συνέγραψε ό άγιος Νικόδημος και για τήν έκδοση τής «Φιλοκαλίας», στό όποιο συνδέει αναπόσπαστα τήν ένανθρώπηση του Χριστοΰ και όλο τό μυστήριο τής θείας οίκονομίας μέ τήν ήσυχαστική-νηπτική παράδοση τής Έκκλησίας.

Στήν αρχή αναφέρεται στήν δημιουργία του ανθρώπου, τήν πτώση του και τήν ένανθρώπηση του Χριστοΰ, πού εΐχε ως άποτέλεσμα τήν επαναφορά του ανθρώπου στήν κοινωνία μέ τόν Θεό πού γίνεται μέ τό άγιο Βάπτισμα, μέ τό όποιο εισέρχεται μέσα στήν καρδιά του ανθρώπου ή Χάρη του Αγίου Πνεύματος «οΐονεί σπέρμα θεΐον». Έπειτα, παρουσιάζει πώς ή Χάρη αυτή σκεπάζεται από τά πάθη και άπαιτεΐται ή εύρεσή της, προκειμένου ό άνθρωπος νά επιτύχη τήν σωτηρία του. Αυτό επιτυγχάνεται μέ τήν νήψη, τήν προσοχή και τήν φυλακή του νοός, τήν προσευχή μέ τό όνομα του Χριστοΰ, σέ συνδυασμό μέ τήν τήρηση τών έντολών Του, άφοΰ διά του τρόπου αυτού αναπτύσσεται ή καρδιακή θερμή και έτσι κατανα-λίσκονται τά πάθη, καθαίρονται ό νοΰς και ή καρδιά και ένώνονται μεταξύ τους. Στήν συνέχεια τηροΰνται εύκολότερα οί έντολές του Χριστοΰ, έκchéονται οί καρποί του Παναγίου Πνεύματος και μέ τόν τρόπο αυτόν μέ συντομώτερη όδό εύρίσκεται ή Χάρη του Αγίου Πνεύματος πού βρίσκεται στήν καρδιά καλυμμένη από τά πάθη.

Ἀφοῦ ἀναφέρεται στά ἔργα τῶν ἁγίων Πατέρων πού κάνουν λόγο γιά τήν ἐργασία τῆς νοερᾶς προσευχῆς, τήν κάθαρση τοῦ νοός καί τῆς καρδίας, στήν συνέχεια περιγράφει τήν κατάσταση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀφοῦ ὄχι μόνον οἱ λαϊκοί, ἀλλά καί οἱ μοναχοί διακρίνονταν γιά τήν «ἀγνωσία» καί τήν «ἀμέλεια» αὐτῶν τῶν νηπτικῶν κειμένων, τά ὁποῖα βοηθοῦν στήν θέωση τοῦ ἀνθρώπου. Μάλιστα, καί αὐτά τά νηπτικά κείμενα παρέμειναν μέχρι τότε στό σκοτάδι καί τήν γωνία «ἀκλεῖ καί σητόβρωτα καί τῆδε κάκεῖσε παρερριμμένα τε καί διεσπαρμένα». Κατά τόν ἅγιο Νικόδημο οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς Ὁρθοδόξους Χριστιανούς διάκεινται μέ ἀμέλεια ὡς πρός τήν ἱερά αὐτή ἐργασία καί κατατρίβονται στήν ζωή τους μόνο μέ τά ἐργαλεῖα τῶν ἀρετῶν, ἐνῶ ἀμελοῦν τήν ἐσωτερική ἱερά ἐργασία, τήν φυλακή τοῦ νοός καί τῆς καθαρᾶς προσευχῆς ἡ ὁποία μόνο ὁδηγεῖ πρός θέωσιν τόν ἄνθρωπο. Μάλιστα δε, ὅπως γράφει «καί παρὰ τοῖς μοναχοῖς αὐτοῖς καί ἡσύχως μονάζουσι, σπανιώτατον ἐστίν, ὥ τῆς ζημίας! καί πάνυ δυσεύρετον». Πιστεύει δέ ὅτι, ἐπειδὴ ἐγκαταλείφθηκε αὐτή ἡ ἱερά ἐργασία, ἡ ἱερά ἡσυχία, γι' αὐτό καί ἐξέλειπαν οἱ διαπρέποντες ἐν ἀγιότητι καί ἀπό τοὺς ζῶντας καί ἀπό τοὺς μετὰ τόν θάνατον καί ἔτσι λίγοι εἶναι οἱ σωζόμενοι στήν ἐποχή μας. Γιατί «δίχα δέ τοῦ θεωθῆναι τόν νοῦν, ἔφη τις, οὐχ ὅπως ἀγιάσαι, ἀλλ' οὐδέ σωθῆναι τόν ἄνθρωπον ἐνδέχεται», ἀφοῦ ταυτίζεται ἡ θέωση μέ τήν σωτηρία, διότι «ταυτόν γάρ ἐστὶ σωθῆναι καί θεωθῆναι». Γράφοντας ὅλα αὐτά καί ἀναφερόμενος στήν ἀγνωσία καί τήν ἀμέλεια τῶν συγχρόνων του γιά θέματα ἱερᾶς ἡσυχίας γράφει: «Θρηνῶ δέ τό ἐντεῦθεν· καί μοι τό πάθος ἐπικόπτει τόν λόγον». Τήν μέθοδο τῆς ἱερᾶς ἡσυχίας τήν χαρακτηρίζει «ἀγία», διότι δι' αὐτῆς ἀπαλλάσσεται ὁ ἄνθρωπος ἀπό τήν πλάνη.

Ἐπειδὴ ὑπῆρχαν ὀρισμένοι πού εἶχαν ἀντίρρηση γιά τήν δημοσίευση τῶν νηπτικῶν αὐτῶν κειμένων, διότι δῆθεν ἀπό τήν ἀνάγνωσή τους ἀκολουθεῖ κάποιος κίνδυνος, ὁ ἅγιος Νικόδημος χρησιμοποιεῖ χωρία ἀπό τήν Ἀγία Γραφή καί τοὺς Πατέρας μέ τά ὁποῖα ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἐξάσκηση σέ αὐτό τό ἔργο «μετά πάσης ταπεινοφροσύνης καί πενθικῆς διαθέσεως» συνιστᾶται ἀπό ὅλη τήν Ἀποστολικοπατερική παράδοση γιά τήν ἀπαλλαγὴ μας ἀπὸ τήν πλάνη.

Ὁ ἅγιος Νικόδημος κάνει μιά θεολογική ἀνάλυση τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου, πού συνδέεται μέ τήν νήψη καί τήν προσευχή, καί πρός τό τέλος τοῦ προοιμίου καταγράφει τό περιεχόμενο τῆς συλλογῆς αὐτῶν τῶν κειμένων πού συμπεριλαμβάνονται στήν «Φιλοκαλία»:

«Καί ἔχεις τοιγαροῦν, ὦ φίλτατε Ἀναγνώστα, διὰ τοῦ πάντ' ἀρίστου Κυρίου Ἰωάννου, ἄπονον τοῦ λοιποῦ καί εὐπόριστον, τήν παροῦσαν πνευματικὴν Βίβλον. Βίβλον, τό τῆς νήψεως ταμιεῖον· τό τοῦ νοός φυλακτήριον· τό μυστικόν διδασκαλεῖον τῆς νοερᾶς προσευχῆς. Βίβλον, τῆς πρακτικῆς τήν ἐξαίρετον

ὑποτύπωσιν· τῆς θεωρίας τήν ἀπλανῆ ὁδηγίαν· τόν τῶν Πατέρων Παράδεισον· τῶν ἀρετῶν τήν χρυσήν σειράν. Βίβλον, τό πυκνόν τοῦ Ἰησοῦ ἀδολέσχημα, τήν ἀνακλητικήν τῆς χάριτος σάλπιγγα καί, συνελόντα φάναι, αὐτό δὴ αὐτό τό τῆς θεώσεως ὄργανον, χρῆμα εἶπερ τι ἄλλο μυριοπόθητον, καί πρό πολλῶν ἐτῶν μελετώμενον μέν καί ζητούμενον, ἀλλ' οὐχ εὕρισκόμενον».

Στό τέλος δέ προτρέπει τούς ἀναγνώστας νά μελετήσουν τά κείμενα αὐτά γιατί θά τούς θρέψουν καί θά τούς μεθύσουν μέ τήν νηφάλιο μέθη τοῦ Πνεύματος καί θά τούς ἐλευθερώσουν ἀπό τήν δουλεία στά πάθη:

«Ἐλθετε τοίνυν, ἔλθετε· φάγετε τόν ἐν αὐτῇ γνωστικόν τῆς σοφίας ἄρτον, καί πίετε οἶνον τόν εὐφραίνοντα μέν νοητῶς τήν καρδίαν, ἐξιστῶντα δέ πάντων αἰσθητῶν ὁμοῦ τε καί νοητῶν διά τήν κατ' ἔκστασιν θέωσιν, καί μεθύσθητε μέθην τῷ ὄντι νηφάλιον. Ἐλθετε πάντες ὅσοι κλήσεως ὀρθοδόξου τυγχάνετε μέτοχοι, συνάμα Λαϊκοί τε καί Μοναχοί, οἱ τήν ἐντός ὑμῶν οὔσαν τοῦ Θεοῦ βασιλείαν καί τόν ἐν τῷ ἁγρῷ τῆς καρδίας κεκρυμμένον εὐρηκέναι σπουδάζοντες θησαυρόν· ὅς ἐστιν ὁ γλυκύς Ἰησοῦς Χριστός· ἴν' ὅπως, τῆς περί τά κάτω αἰχμαλωσίας, καί τῆς περιφορᾶς τοῦ νοός ἐλευθερωθέντος, καί τῆς καρδίας τῶν παθῶν καθαρθείσης, διά τῆς ἀδιαλείπτου τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ φοβερᾶς ἐπικλήσεως, καί τῶν λοιπῶν συνεργῶν ἀρετῶν, τῶν ἐν τῇ παρούσῃ Βίβλῳ διδασκομένων, ἐνωθεῖν μέν πρός ἑαυτούς, δι' ἑαυτῶν δέ καί πρός Θεόν, κατά τήν πρός τόν Πατέρα τοῦ Κυρίου παράκλησιν, ἵνα ὧσι, λέγοντος, ἔν, ὡς ἡμεῖς ἐν ἐσμεν· καί οὕτως αὐτῷ ἡνωμένοι καί ὅλως ἡλλοιωμένοι τῇ κατοχῇ καί ἐκστάσει τοῦ Θεοῦ ἔρωτος δαψιλέστατα θεωθεῖν, ἐν αἰσθήσει νοερᾷ καί ἀδιστάκτῳ πληροφορία καί πρός τόν πρῶτον σκοπόν τοῦ Θεοῦ ἐπανέλθοιτε, δοξάζοντες Πατέρα, Υἱόν καί Πνεῦμα Ἅγιον, τήν μίαν Θεαρχικωτάτην Θεότητα».

Τά κείμενα τῆς «Φιλοκαλίας» τά ὅποια παρέδωκαν οἱ ἅγιοι Πατέρες στά τέκνα τους «καθάπερ τινα πατρικήν κληρονομίαν», ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν ἀναγέννηση πολλῶν Χριστιανῶν, τούς ὁποίους καθοδήγησαν νά ἀσχοληθοῦν μέ τήν ἱερὰ ἡσυχία καί τήν κάθαρση τοῦ νοός καί τῆς καρδίας, ὥστε νά μεθέξουν τῆς καθαρτικῆς, φωτιστικῆς καί θεοποιοῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Αὐτό ἐγένεε ὅχι μόνον γιά τούς ἐλληνοφώνους Χριστιανούς, ὅταν δημοσιεύθηκε ἡ «Φιλοκαλία» στήν Βενετία τό 1782, ἀλλά καί γιά τούς Σλαῦους καί Ρώσους, ὅταν μεταφράσθηκε ἀπό τό Παῖσιο Βελιτσκόφσκυ (1722-1794), καί ἐκδόθηκε στήν Ἀγία Πετρούπολη τό 1793, καθὼς ἐπίσης καί ἀπό ἄλλους λαούς πού ἀκολουθοῦν ἄλλες ὁμολογίες, ἀφοῦ μεταφράσθηκε καί σέ εὐρωπαϊκές γλῶσσες, ὅπως σημειώνουν οἱ ἐκδότες στήν ἐλληνική γλῶσσα. Ἡ «Φιλοκαλία» «ὡς μορφή συνοδικῆς, τρόπον τινα, κωδικοποιήσεως τῆς Ὀρθοδόξου Μυστικῆς Θεολογίας» προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση καί σέ ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς μας, γιατί περιέχει κείμενα μεγάλης

διαχρονικής αξίας και σπουδαιότητας.

Πάντως, η ιερά ήσυχία που καταγράφεται στο βιβλίο αυτό εκφράζεται ως «ή Καθαρτική, Φωτιστική και Τελειωτική εργασία» και βοηθά στο να ενεργοποιηθεί η Χάρη του Βάπτισματος, που υπάρχει μέσα στην ψυχή, να γεμίσει την ψυχή και το σώμα του ανθρώπου από Άγιον Πνεύμα και τότε μπορεί ο άνθρωπος να υπομένει τα βάσανα και τους πειρασμούς, να κρατά την πίστη, να δίνει την όμολογία και να γίνεται μάρτυς Ιησοῦς Χριστοῦ. Μέ αυτές τις προϋποθέσεις κρατήθηκαν οι Χριστιανοί στην ὀρθόδοξη πίστη και την Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία και απέφυγαν τους βίαιους ἐξισλαμισμούς. Ἀλλά η «Φιλοκαλία» συνετέλεσε και στην μεγάλη ήσυχαστική ἀναγέννηση στους σλαβικούς λαούς και δημιούργησε τόσους ἁγίους, που βοήθησαν ἀποτελεσματικά τὸν λαό.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν «Φιλοκαλία» θεωροῦνται ἐπίσης σημαντικά τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου που ἐπιγράφονται «Ἑορτοδρόμιον» και «περί φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων» που ἔχουν ἐπίσης διαχρονική ἀξία και σπουδαιότητα.

7. Ἐκκλησία και ἔθνεγερσία

Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία μέ τὸ διοικητικό της σύστημα κατά τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, μέ τὴν λατρεία της, μέ τὴν διδασκαλία της και κυρίως μέ τὴν ήσυχαστική παράδοση που ἀνέδειξε τούς Νεομάρτυρες, τούς ὁποίους μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὡς τούς πραγματικούς «ἀντιστασιακούς» τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, συνετέλεσε σέ μεγάλο βαθμό στήν διατήρηση τῆς Ἑλληνορθόδοξης Παράδοσης και στήν ἀπελευθέρωσή της. Ἄλλωστε, οἱ πρωτεργάτες τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση και ὄχι ἀπὸ τὸν διαφωτισμό.

Σχετικά μέ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο θὰ ἐλευθερωνόταν τὸ Γένος ἀπὸ τὸν τουρκικό ζυγό ἀνεπτύχθηκαν διαφορετικές ἀπόψεις. Πολλοί που ἔβλεπαν τὰ πράγματα που ἐκτυλίσσονταν μέσα στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, μεταξύ τῶν ὁποίων Ἱεράρχες και Φαναριῶτες, θεωροῦσαν ὅτι ἡ διάβρωση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θὰ γινόταν ἔσωθεν. Ἄλλωστε, τὴν ἐξωτερική πολιτική και τὸ ἐμπόριο τῶν Ὀθωμανῶν τὸ ἐξασκοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ Φαναριῶτες. Ἄλλοι, ὅμως, θεωροῦσαν ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Γένους θὰ γινόταν μέ ἐπανάσταση τῶν Ρωμηῶν, ἔστω και ἂν αὐτὸ ἐπέφερε ζημιές και θανάτους. Κανείς δὲν μπορεί νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ πρώτη ἄποψη συνιστᾷ προδοσία.

Ὁ καθηγητὴς π. Γεώργιος Μεταλληνός στο βιβλίο του που προαναφέραμε μέ τίτλο Τουρκοκρατία ἀναλύει διεξοδικά τὸ δίλημμα που ἐπικρατοῦσε στους ὑπευθύνους κατά τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας και ἰδίως πρὸς τὸ τέλος της: «συνύπαρξη ἢ ἀντίσταση;», και περιγράφει τίς δύο αὐτές τάσεις. Ἔτσι, τὴν συνύπαρξη

υποστήριζαν οί αντιρρητικοί ή ανθενωτικοί καί τήν αντίσταση οί ένωτικοί, πού ήταν καί φιλοδυτικοί. Μέ έπιχειρήματα υποστηρίζει ότι καί ή λεγόμενη συνύπαρξη πού «είχε καί μιά δυναμική διάσταση», άφοϋ συνδέεται μέ «τήν πίστη γιά μιά βαθμιαία υποκατάσταση τών Όθωμανών στή διακυβέρνηση τοϋ κράτους καί τή δημιουργία ένός “Όθωμανικοϋ κράτους τοϋ Έλληνικοϋ έθνους”» δέν ήταν τελείως άνεδαφική, αλλά υπήρχε μιά τέτοια προοπτική.

Πάντως, όταν ώρίμασαν τά πράγματα καί φάνηκε ότι γιά τήν άπελευθέρωση τοϋ Γένους άπαιτεΐται έπανάσταση μέ όπλα, τότε ή Έκκλησία βοήθησε μέ όλες τίς δυνάμεις της. Κληρικοί καί μοναχοί, λαϊκοί άνδρες καί γυναΐκες, άκόμη καί παιδιά πολέμησαν σκληρά καί έχυσαν τό αίμα τους «γιά τοϋ Χριστοϋ τήν πίστη τήν άγία καί τής πατρίδος τήν έλευθερία».

Έπειδή μερικοί υποστηρίζουν ότι κατά τήν Έπανάσταση τοϋ '21 θυσιάστηκε κυρίως ό λεγόμενος «κατώτερος» Κλήρος, έννοοϋν τούς Πρεσβυτέρους καί Διακόνους, ένϋ οι Άρχιερεΐς ήταν άπρόθυμοι γιά τήν Έπανάσταση, θά πρέπη νά άναφερθΐ ότι έχει έκδοθΐ ένα σημαντικό βιβλίο μέ τίτλο Άρχιερεΐς καί '21, γραμμένο άπό τόν ιστορικό Πέτρο Γεωργαντζΐ, στό όποΐο βρίσκει κανείς πολύ ένδιαφέρουσες ιστορικές πληροφορίες.

Η Έπανάσταση ήταν, κατά τόν συγγραφέα, θρησκευτική καί έθνική καί όχι κοινωνική, ταξική. Αυτό τό τεκμηριώνει πρϋτον άπό τίς άπόψεις συγχρόνων μαρξιστών, όπως διατυπώθηκαν σέ έπιστημονικό συμπόσιο πού έγινε στό Κέντρο Μαρξιστικών Έρευνών τής Ελλάδας τόν Αϋγουστο τοϋ 1981 στήν Αθήνα, πού σέ μερικά σημεία άναθεωροϋν τίς θέσεις παλαιών μαρξιστών, δεύτερον άπό τίς μαρτυρίες τών δημιουργών τοϋ Εϊκοσιένα, τρίτον άπό τίς διακηρύξεις τών Έθνοσυνελεύσεων καί τέταρτον άπό τίς κρίσεις τών συγχρόνων μέ τήν Έπανάσταση ιστορικών.

Σχετικά μέ τήν στάση τών Άρχιερέων πρό τής Έπαναστάσεως καί κατά τήν Έπανάσταση ό συγγραφεύς είναι πολύ άποκαλυπτικός. Μέ βάση ιστορικές πηγές καί μαρτυρίες άποδεικνύει ότι οί Πατριάρχες καί οί Άρχιερεΐς προέρχονταν άπό τά κατώτατα στρώματα τοϋ λαοϋ καί όχι άπό τήν λεγομένη «άρχουσα τάξη». Έπειτα, οί Άρχιερεΐς δέν ήταν οί εύνοούμενοι τών Τούρκων, γιατί δέν είχαν καθόλου έλευθερία κινήσεως, δέν είχαν έλευθερία λόγου καί, όπως άποδεινύεται άπό πολλές μαρτυρίες, ή στάση τών κρατούντων στά αίτήματα τών Άρχιερέων ήταν σκληρή. Άκόμη, οί φόροι τούς όποΐους επέβαλαν οί Τοϋρκοι στους Άρχιερεΐς ήταν δυσβάστακτοι, άφοϋ άναφέρονται περιπτώσεις, κατά τίς όποΐες Άρχιερεΐς ή παρητοϋντο ή άπέθαναν άπό μελαγχολία, γιατί δέν μπορούσαν νά έξοφλήσουν τούς φόρους, πού έπρεπε νά άποδώσουν στους Τούρκους κατακτητές.

Πέρα από αυτά ο συγγραφέας αποδεικνύει, με βάση τις πηγές και άλλες μαρτυρίες ότι κατά τον καιρό της Έπαναστάσεως σέ ολόκληρο τό Όθωμανικό κράτος υπήρχαν 195-200 Αρχιερείς. Από αυτούς αποδεδειγμένα οι 81 είχαν μνηθῆ στήν Φιλική Έταιρεία, χωρίς νά υπολογισθοῦν καί οι ἄλλοι πού τυχόν ἦταν Φιλικοί, ἀλλά δέν ἔχουμε ἐπίσημες μαρτυρίες. Ἐπίσης ἀποδεικνύει ὅτι ἀπό τούς 200 Αρχιερείς οι 73, ποσοστό 36,5%, ἔλαβαν ἐνεργό μέρος στόν ἀγῶνα «ἐπώνυμα καί ἀδιαμφισβήτητα», οι 42 Αρχιερείς, ποσοστό 21,0%, δοκιμάσθηκαν, φυλακίσθηκαν καί βασανίσθηκαν, καί οι 45 Αρχιερείς, ποσοστό 22,5%, «θυσιάσθηκαν γιά τήν ἐλευθερία, εἴτε ἀπό βασανιστήρια καί θανατώσεις τῶν Τούρκων, εἴτε σέ πολεμικές συρράξεις». Τό συνολικό ποσοστό αὐτῶν πού συμμετεῖχαν ἐνεργῶς στόν ἀγῶνα ἀνέρχεται στό 80%. «Ἄν ὁμως ληφθῇ ὑπόψη ὅτι οι πλεῖστοι Αρχιερείς τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Συρίας, τῆς Σερβίας ἢ Βουλγαρίας, λόγω ἀδιαφορίας ἢ ἀδυναμίας τῶν Χριστιανῶν τῶν περιοχῶν αὐτῶν, δέν ἔλαβαν μέρος στούς ἀγῶνες, τότε τό ποσοστό τῶν ἀρχιερέων τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου, δηλ. ἀπό τήν Θράκη, τήν Μακεδονία καί τά δυτικά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας καί κάτω, εἶναι ἀσφαλῶς πολύ ὑψηλότερο, πού φθάνει ὅπωςδῆποτε γύρω στά 90% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρχιερέων».

Ἐπειδή πολλοί κάνουν λόγο γιά τόν λεγόμενο «ἀφορισμό» πού ἐξεδόθη ἀπό τόν Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ ἐναντίον τοῦ Ὑψηλάντου, θά πρέπει νά γίνη μιά ἀναφορά καί στό θέμα αὐτό καί πρέπει νά ἐπισημανθῇ ἡ προσφορά τοῦ Πέτρου Γεωργαντζῆ, ὁ ὁποῖος μελέτησε τό ζήτημα ἀπό ἱστορικῆς καί κανονικῆς πλευρᾶς καί παρουσίασε ὅλες τίς σημαντικές παραμέτρους σέ βιβλίο του μέ τίτλο Ὁ «ἀφορισμός» τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου. Ἡ μελέτη τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁδηγεῖ σέ τρία συμπεράσματα.

Τό πρῶτον, ὅτι ὁ «ἀφορισμός» δέν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς βουλήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε΄, οὔτε κἄν τῶν Συνοδικῶν Αρχιερέων, ἀλλά ἦταν ἀπόφαση μιᾶς μεγάλης Κληρικολαϊκῆς Συνελεύσεως, πού ἀποτελεῖτο ἀπό 72 ἐγκρίτους Ρωμηούς τῆς Πόλης, ἐκ τῶν ὁποίων οι 49 ἦταν λαϊκοί καί οι 23 Κληρικοί – Αρχιερείς. Στήν Κληρικολαϊκή αὐτή συνέλευση ἀποφασίσθηκε, οι μέν λαϊκοί νά υποβάλλουν ἀναφορά ἀποκηρύξεως τῆς ἐπαναστάσεως καί δήλωση ὑποταγῆς, οι δέ Κληρικοί νά συνθέσουν τήν πράξη τοῦ ἀφορισμοῦ πού τούς ζητήθηκε ἀπό τήν Ὑψηλή Πύλη, καί αὐτό, βέβαια, γιά νά καθησυχάσουν τούς Τούρκους, ἐπειδή οι συνθήκες ἦταν τραγικές. Στούς 49 λαϊκοῦς πού ἦταν παρόντες, συμμετεῖχαν ὁ πρῶην ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας, ὁ μέγας διερμηνέας τῆς Πύλης, ὁ διερμηνέας τοῦ στόλου, ὅλοι οι ἔγκριτοι «πολιτικοί», δηλαδή «ἐπίτροποι τοῦ κοινοῦ», οι Ἕλληνες μεγαλέμποροι τῆς Πόλεως, οι ἀρχιτεχνίτες, οι προϊστάμενοι τῶν συντεχνιῶν κλπ. Καί στούς 23 Κληρικούς συγκαταλέγονταν 2

Πατριάρχες, καί 21 Ἀρχιερεῖς. Ὅλοι αὐτοί βρίσκονταν κάτω ἀπό ἀσφυκτική πίεση, ζοῦσαν τό δράμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Πόλης καί ἔπρεπε νά λάβουν μιά ἀπόφαση γιά νά διασώσουν τούς Ρωμηούς τῆς Πόλης ἀπό βέβαιη σφαγή.

Τό δεύτερο σημεῖο εἶναι ὅτι ἡ Πατριαρχική Σύνοδος ἀνέλαβε τό χρέος νά συντάξῃ ἕνα «ἀφοριστικό» κείμενο, μέ τρόπο ὅμως πού νά μήν προκαλέσῃ κακό στό Ἕθνος. Αὐτό ἐπιτεύχθηκε μέ πολλούς τρόπους.

Κατ' ἀρχάς, οἱ Πατριαρχικοί κωλυσιεργοῦσαν στήν σύνταξη τοῦ «ἀφοριστικοῦ» ἐγγράφου. Ἡ κήρυξη τῆς Ἐπαναστάσεως ἔγινε ἀπό τόν Ὑψηλάντη στό Ἱάσιο τῆς Μολδαβίας τήν 24η Φεβρουαρίου 1821. Τό πρῶτο «ἀφοριστικό» ἐγγράφο ἔγινε μετά ἀπό ἕνα μήνα, ἥτοι τήν 23 Μαρτίου 1821, καί, βέβαια, ἔφθασε στόν προορισμό του μετά ἀπό λίγες ἡμέρες, ὅταν ἡ Ἐπανάσταση εἶχε ἀρχίσει στήν Πελοπόννησο.

Ἐπειτα, χρειάστηκε νά γίνουν δύο «ἀφοριστικά» ἐγγράφα, καί αὐτό ἦταν μέσα στόν διπλωματικό τρόπο μέ τόν ὁποῖον ἐνεργοῦσαν οἱ Πατριαρχικοί. Τό πρῶτο ἐστάλη σέ ὅλους τούς Ἀρχιερεῖς (23 Μαρτίου) καί ἦταν γραμμένο κατὰ τέτοιον τρόπο πού δέν μπορεῖ νά χαρακτηρισθῇ ἀφορισμός «ἐφ' ὅσον δέν εἶχε οὔτε κἄν τίς τυπικά συνηθισμένες ἀφοριστικές ἐκφράσεις», καί τό δεύτερο ἀφοριστικό ἐγράφη μετά ἀπό 4 ἡμέρες, ἥτοι τήν 27 Μαρτίου, ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατάλαβαν τήν πλεκτάνη καί τήν ἀπάτη, καί τό ὁποῖο ἀπεστάλη μόνο σέ ἕναν Μητροπολίτη, τόν Μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας. Μέ αὐτόν τόν τρόπο καί τά δύο αὐτά «ἀφοριστικά» κείμενα δέν ἐξετέλεσαν τόν προορισμό τους.

Τό τρίτο σημεῖο εἶναι ὅτι οἱ Πατριαρχικοί ἱεράρχες πλήρωσαν πολύ ἀκριβά τήν ἐνέργειά τους αὐτή, ἀκριβῶς γιατί ἀκόμη καί αὐτοί οἱ Τοῦρκοι ἀντελήφθησαν τήν πλεκτάνη τους. Ἀπό τούς 23 Ἀρχιερεῖς πού ὑπέγραψαν τό «ἀφοριστικό» κείμενο, τό ἕνα τρίτο (1/3), συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε΄, πλήρωσαν μέ τήν ζωή τους τήν «ἀπιστία» τους πρός τόν Σουλτάνο, τό ἄλλο 1/3 δοκιμάστηκε σκληρά μέ φυλακίσεις, ἐξορίες καί περιορισμούς. Ἐπίσης, πρέπει νά σημειωθῇ ὅτι τό 1/5 ἀπό τούς Συνοδικούς Ἀρχιερεῖς ἔλαβε μέρος στήν Ἐπανάσταση καί ὅτι τό 1/3 τῶν Συνοδικῶν Ἀρχιερέων, ἐνῶ ἦταν «πλεγμένοι στίς μηχανορραφίες» τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἐν τούτοις στά «ἀφοριστικά» κείμενα γράφουν ὅτι πρώτη φορά λάμβαναν γνώση γιά τήν σύσταση καί τούς σκοπούς τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας.

Γενικά, ἡ Ἐκκλησία μέ τά μέλη της, Κληρικούς καί λαϊκούς, βοήθησε τό Γένος τόσο κατὰ τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅσο καί κατὰ τόν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας, χύνοντας ποταμηδόν τό αἷμα της.

Κείμενο από τό βιβλίο τοῦ Μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἀγίου Βλασίου Ἱεροθέου, Παλαιά καί Νέα Ρώμη, ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Γενεθλίου Θεοτόκου (Πελαγίας), β΄ ἐκδ. 2016, σελ. 270-316.